

Розділ 4.
Поховання в Києво-Печерському монастирі
в ХІУ- в першій половині ХУІІ ст.
духовних осіб.

4.1 Поховання в Києво-Печерському монастирі духовних осіб наприкінці XIV — XVI столітті.

Крім світських осіб — численних благодійників монастиря — у період, що розглядається, на кількох кладовищах, які існували на території обителі, в період, що розглядається ховали його архімандртів та братію. Але в джерелах майже відсутня інформація щодо місць їх поховання. Не багато дали таких даних й археологічні дослідження Успенського собору, які після відновлення храму в 2000 р. можна вважати завершеними.

Невеликим винятком є відомості Києво-Печерського патерика щодо місця поховання преподобного Феодосія (в миру князь Федор Данилович Острозький) (+ бл. 1410), мощі якого спочивають у Дальніх печерах (1). (036)

Літописи повідомляють про поховання в обителі відомого церковного діяча Діонісія. Він, очевидно, узяв чернечий постриг у Києво-Печерському монастирі, але пізніше усамітнювався неподалік Нижнього Новгорода. Тут у 1320-1330 роках він заснував Печерський Вознесенський монастир, де після нього залишилася ікона «Богородиця з предстоячими Антонієм та Феодосієм Печерськими». Постриженниками Діонісія були Євфимій Суздальський та Макарій Желтоводський. У 1374 р. митрополит Московії Олексій (1354-1377) поставив Діонісія єпископом Суздаля, Нижнього Новгорода та Городця. 1377 р., певно за благословінням та з допомогою Діонісія, чернець Лаврентій створив Лаврентіївський літопис. Діонісій брав активну участь у подіях, що сталися в Москві перед та після смерті митрополита Олексія. Він був серед тих духовних осіб, які засудили авторитарне рішення московського володаря Дмитра І Івановича щодо висвячення в єпископи коломенського попа Митяя, щойно постриженого в ченці, та відправлення його до Константинополя для висвячення в сан митрополита. Після смерті Митяя та висвячення в митрополити замість нього Пимена, Діонісій, який повернувся із подорожі до Константинополя в сані архієпископа, став довіреною особою московського володаря. 1383р. Дмитро І Іванович знов відправив його до Царграда, де патріарх Нил висвятив його в сан митрополита Київського та всієї Русі. Таким чином був спровокований конфлікт Московія з ВКЛРЖ, оскільки там тоді був свій митрополит Кіпріян. З Константинополя Діонісій вирушив до Києва, що мало для нього фатальні наслідки. Тут Алексій був ув'язнений київським князем Володимиром Ольгердовичем та незабаром помер. Його поховали в Києво-Печерському монастирі. Літописець повідомляв: « в пещере великого Антония, и есть тело его и доніне цело и нетленно» (2). Проте пізніше відомості про місце знаходження мощів прп. Діонісія були втрачені.

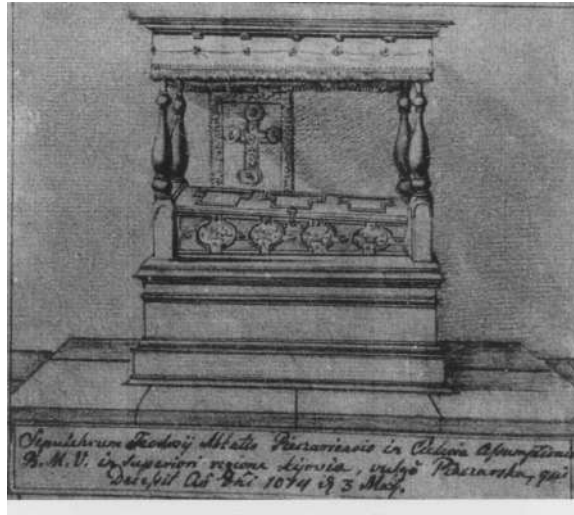
Нині в Дальніх печерах монастиря спочивають мощі іншого святого з таким самим ім'ям — преподобний Діонісій Затворник. Цей святий згадується у Касіянівській другій редакції Печерського патерика, де описується диво, що сталося в печерах на Великдень. Тоді Діонісій, який звався Щепкою, був наглядачем Дальніх печер (3).

У цій самій печері спочивають мощі архімандрита обителі в 1430 рр, прп. Ігнатія (ІЛЛ..[сканувати](#)), який був наділений даром зіцлювати хворих своєю молитвою (4), а також мощі вищезгаданого архієпископа Новгородського Феофіла, який помер бл. 1482 р. (за іншими даними 1484 р.).

У Ближніх печерах спочивають мощі прп. Іуліанії (в миру княжни Гольшанської)

Рака з мощами преподобної Уліанії Ольшанської (в миру Юліана Юріїна Гольшанська (2 пол. ХУ), дочка Юрія Семеновича Гольшанського; рідна сестра Івана Юрійовича Дубровицького, страченого 1481р. та луцького намісника (1490-1500, 1501-1505), маршалка Волинської землі, новгородського воеводи, гетьмана Великого князівства Литовського (1500-1501) Семена Юрійовича Гольшанського; тітка першої дружини князя Костянтина Івановича Острозького –Татяни (Ганни) Семенівни Гольшанської. Фото 2020 р.)

*Художник А. ван Вестерфельд.
Малюнок гробниці Юліанії Гольшанської
в Успенському соборі Києво-Печерської лаври.
1651р.
Копія ХУІІІ ст.*

повтор

(ІЛЛ...020), дочки Юрія Семеновича Гольшанського, гробниця з мощами якої спочатку стояла в Іоанно-Предтеченському приділі Успенського собору. Тут її замалював художник А. ван Вестерфельд. (ІЛЛ... 047) Свята доводилася рідною сестрою страченому 1481 р. князю Івану Юрійовичу Дубровицькому та тіткою першій дружині князя Костянтина Івановича Острозького — кн. Татяні Семенівні Гольшанській, похованої, як йшлося, в Успенському соборі Києво-Печерського монастиря.

Місця поховань інших ченців та архімандритів обителі, котрі жили в зазначений період, невідомі.

Митрополит Євгеній (Болховітінов) в своєму описі монастиря подає в переліку архімандритів, які керували обителлю в зазначений період, тридцяти чотири особи. (5). Проте будь — яка інформація про більшість з них, в тому числі про місце їхнього поховання в джерелах відсутня. Наразі вкрай мізерні відомості, маємо лише про кількох з них. Так, джерела повідомляють, що архімандрит Давид був духівником Юліани Тверської — дружини Ольгерда Гедиміновича. За архімандрита Авраамія в Києво-Печерському монастирі похований київський князь Скиргайло Ольгердович. У зв'язку з подіями 1399 р., коли після поразки на р. Ворсклі монастиреві довелося надати ханові Тимур-Кутлуку великий викуп, повідомляється про архімандрита Микиту, а у зв'язку з навалюю хана Єдигея в 1416 р. — архімандрита Никифора І.

Архімандрит обителі Миколай згадується в заповіті 1446 р. сина князя Київського Володимира Ольгердовича — Андрія Володимировича.

Трохи більше інформації маємо про архімандрита Іоану ІІ, за якого в 1470 р. був відремонтований Успенський собор та котрий, разом з князем Михайлом Олельковичем Слуцьким та іншими особами, підписав зазначене послання до папи римського Сикста ІV.

Джерела згадують архімандрита Феодосія ІV (Войниловича), на прохання якого 1481 року царгородський патріарх Максим ІІІ Христонім (1476-1482) послав у Київ листа, що мав оберігати обитель від втручання митрополитів. Стверджуючи ставропігійський

Хрест нап্রেсто́льний, виготовлений на замовлення архімандрита Києво-Печерського монастиря Ігнатія. Перша чверть XVI ст. Поновлений 1598 р. за вказівкою архімандрита Никифора Тура та 1763 р. коштом архімандрита Зосими Валкевича. Із колекції НЗКПЛ. КПЛ-М. 7589.

статус Лаври, тобто безпосереднє підпорядкування патріархові, він тим самим свідомо узаконив привілеї, нібито надані монастиреві у XII ст. кн. Андрієм Боголюбським і попередниками патріарха. 1482 року, за архімандритства Феодосія IV (Войновича) монастир був пограбований та постраждав від пожежі під час нападу кримського хана Менглі-Гирея. Тоді ж, як вважають дослідники, був розпочатий відомий пом'яник монастиря.

У грамоті від 23 квітня 1494 р. короля польського та великого князя литовського Олександра згадується архімандрит Філарет (6).

У зв'язку зі «змовою князів Глинських» у 1508 р. джерела повідомляють про архімандрита Васіяна, який постраждав оскільки його підозрювали у співчутті змовникам (7).

Пізніше джерела згадують печерського архімандрита Ігнатія II. За час його керування обителлю завдяки допомозі кн. Костянтина Івановича Острозького ченці отримали королівську грамоту від 4 червня 1522 р., яка дозволяла ченцям самим обирати собі архімандрита за старим звичаєм, звільняла монастир від залежності від київських воевод, а також від усіх державних повинностей, за виключенням обов'язку виставляти до війська за власний рахунок 10 озброєних вершників. (8) Проте король незабаром сам порушив це правило й грамотою від 23 квітня 1524 р. віддав Києво-Печерський монастир у підпорядкування Антонію. Але на Антонія скаржились митрополит та братія, тому на їхнє прохання королівською грамотою від 17.07.1525 р. до Печерського мо-

настиря знов повернули Ігнатія II. (9) Нині в фондах Києво-Печерського заповідника зберігається нап্রেсто́льний хрест, подарований архімандритом Ігнатієм II до ризниці Успенського собору. (10). (ІЛЛ... 082,083 вибрати)

20 червня 1528 р. згаданого архімандрита Антонія на прохання київського воеводи Андрія Якубовича Немирича та воеводи віленського Ольбрахта Мартина Гаштольда повернули до монастиря, надавши йому право довічного керування обителлю (11).

Втручання світських осіб у монастирські справи є свідченням кризи, яку в XVI ст. переживала Православна Церква в ВКЛРЖ. Джерела свідчать, що в цей час спостерігалося також цілковите ігнорування інституту соборного обрання митрополитів та відверте втручання в цей процес короля та магнатів. Нерідко змагання за митрополичий престол розпочиналося ще за життя чинних митрополитів.

1535 р. в джерелах згадується Печерський архімандрит Протасій II, який був переведений сюди з Дорогобузької обителі. Він відомий, переважно, завдяки тому, що запо-

вів Печерському монастирю власні володіння. Крім того, за нього король Сигізмунд І Старий надав монастирю у володіння маєток Зебровичі, а також дозволив здійснювати на користь обителі митний збір на Дніпрі та посылати ченців для збору пожертв в містах, що відійшли до Московії (12).

Пізніше монастирем керував архімандрит Софроній. Із грамоти від 3 березня 1541 р. дізнаємось, що король дорікав владиці на утиски, які той чинив Михайлівському Видубецькому монастирю (13). На архімандрита скаржився й Київський митрополит Макарій II (1534-1556), а також ченці Печерського монастиря. Тому незабаром Софронія змістили з посади архімандрита.

Його місце посів владика Вассіян II із мінського монастиря (14), який згадується в грамоті від 7 грудня 1544 р. Сигізмунда II Августа. Вассіян скаржився королю на князя Андрія Соколинського за те, що той використовує монастирських підданих, закріплених за обителю його братом. (15) Вірогідно, мова йде про Андрія Семеновича Друцького Соколинського — чоловіка Васи́лиси Андріївни Сангушковни, яка була дочкою кн. Федора Андрійовича Сангушковича та Марії Іванівни Острозької.

В грамотах Сигізмунда II Августа від 1559 р. та 1566 р. щодо земельних володінь Печерського монастиря, а також в грамоті від 1570 р., якою монастирю надали дозвіл «на дань до Москви посылати» (16) згадується архімандрит монастиря Іларіон I (Пісочинський).

З цієї родини найбільш відомий Лаврин Гнівошович (Пісочинський) (бл. 1550 — 1606) — писар Руської канцелярії у 1569-1586 і 1589-1591 роках. Його батьками були Гнівош Пісочинський герба «Ліс» та Марія Андріївна Єло Куневська (17), дочка кременецького земського судді (в 1566 -1577) Андрія Юхновича Куневського. Раніше Марія Андріївна була дружиною Льва Войничя зі Збаража Воронізького (+1601). Її племінницею була Пелагія (Полонія) Станіславівна, яка в другому шлюбі була дружиною похованого в Києво-Печерській лаврі Миколая Шашкевича. На початку своєї кар'єри Лаврин Пісочинський стикнувся із суттєвими матеріальними проблемами. До 1573 р. він тримав разом з матір'ю на заставному праві половину Кунева, наданого їм опікунами, братами матері, як компенсацію за розтрату сирітських грошей. Родинний маєток Пісочне, правдоподібно, був повернутий Лаврину Пісочинському брацлавським воєводою князем Романом Сангушком після 1570 р. (18) Лаврин Пісочинський був одружений з Магдаленою Дубицькою. Наприкінці 1580-х років подружжя повернуло собі після вдалого завершення судових справ володіння в різних воєводствах та за майновим критерієм вже сягало магнатського рівня. Родинні зв'язки між Печерським архімандритом Іларіоном I (Пісочинським) та зазначеними вище особами наразі потребує додаткового дослідження.

* * *

Наступним архімандритом Києво-Печерського монастиря був Мелетій (в миру Мелехно) І Хребтович-Богуринський.(19) (ІЛЛ...173, 012) Жалувана королівська грамота надана йому на архімандрію датується 10 листопадом 1576 р. (20) Це призначення він отримав, імовірно, завдяки протекції князя Богуша Федоровича Корецького. Це не випадково, оскільки, по-перше, Хребтовичі доводилися князю Корецькому родичами, оскільки із цієї родини походила мати першої дружини Богуша Федоровича княгині Ганни Андріївни Сангушко-Кошарської (+ п. 1559). По-друге, родина Хребтовичів –Богуринських здавна належала до слуг –клієнтів князів Корецьких.(21) По-третє, оскільки в своєму заповіті від 21 липня 1576 р. князь Корецький прохав поховати себе в Печерському монастирі, тому, ймовірно, хотів щоб архімандритом обителі, де він упокоїться, став член родини його колишніх слуг –клієнтів.

Слід відмітити, що родовід Хребтовичів досліджений достатньо добре. (22) Вважа-

Портрет архімандрита Києво-Печерського монастиря, єпископа Володимирського і Берестейського Мелетія I Хребтовича - Богуринського (+1593). Невідомий художник. Іконописна майстерня Києво-Печерської лаври. XVIII ст. Из колекції Національного художнього музею України.

Прорис печатки єпископа Володимирського і Берестейського, архімандрита Києво-Печерської лаври Мелетія Хребтовича-Богуринського з документа 1585 р. НБУ ІР. ф.2, спр. 21992.

ється, що вперше почав іменуватися Богуринським Богдан Мартинович Хребтович, якому його родичі надали у володіння маєток Богурин. Це надання підтвердив 1528 р. Сигизмунд I Старий. (23) Богдан Мартинович був сином Мартина Хребтовича та невідомої на ім'я дочки Льва Борисовича Сліпого Глинського — онука Лекси (Олександра) (в ченцях Івана) Глинського та кн. Анастасії Данилівни Острозької. (24) Богдан Мартинович доводився двоюрідним братом московській цариці Єлені Василівні Глинській.

Прадідом архімандрита Печерського монастиря Мелетія I Хребтовича — Богуринського був володимирський староста Василь Богданович Хребтович; дідом — Олехно Васильович Хребтович, який згадується в грамоті від 1.02. 1501р. польського короля та великого князя Олександра щодо надання йому двору в Слонімському повіті (25). Батьками архімандрита були Іван Олехнович Хребтович (+ до

1550) та Любця Гнатівна Джусянка. Тітка Івана Олехновича — Ганна Василівна Хребтовичівна була, як ішлося, тещею кн. Богуша Федоровича Корецького, матер'ю першої дружини останнього.

У Мелетія І (Хребтовича- Богуринського) було чотири брати: Семен, Іван, Дахно (Данило), Кіндрат та чотири сестри: Анастасія, Полонія, Олена та Марина.

Один з братів архімандрита — Іван Іванович Хребтович -Богуринський згадується в джерелах як підстароста луцького замкового (після 1566 р. — гродського) уряду луцького старости кн. Богуша Федоровича Корецького. (26)

Другій брат — Семен Іванович був луцьким гродським писарем (1573-1576) (27) Він одружився з Раїною Андріївною Русиною- Берестецькою, дочкою луцького підстарости, а потім православного пінського владики Андрія Русина –Берестецького, але цей шлюб розпався. (28)

Третій брат — Кіндрат Іванович Хребтович, як свідчить перепис 1565 р., виставив до війська двох озброєних вершників, що свідчить про його невеликі фінансові спроможності. В 1609 р. він фіксується власником м. Черняхова на Київщині (Житомирський повіт). Кіндрат був одружений з Ядвигою Григорівною Сикорою, дочкою колишнього рівненського урядника княгині Беати Острозької. Тоді він уже не проживав у Богурині. (29) В 1615 р. розглядалася судова справа Ядвиги Григорівни з Олександром Дубницьким, який звинуватив її у підробці тестаменту свого чоловіка.(30)

Четвертий брат Мелетія І (Хребтовича –Богуринського) — Дахно (Данило) слоніньським земським писарем (зг. 1588) і покинув Волинь. (31) Швагром Данили Хребтовича-Богуринського був київський земський суддя Андрій Немирич.

Сестра Печерського архімандрита — Анастасія Іванівна була пошлюблена з Борисом Івановичем Совою (Совороським), який 5.10. 1585 р. склав тестамент, згідно з яким його бездітна дружина доручалася в опіку його швагрю Мелетію І (Хребтовичу –Богуринському). Іншими опікунами він призначив Гаврила Романовича Гойського та трьох інших своїх швагрів: Івана, Данила та Семена Хребтовичів — Богуринських. (32)

Ставши архімандритом Києво-Печерського монастиря Мелетій І (Хребтович –Богуринський) намагався покращити фінансовий стан обителі, тому не погоджувався ліквідувати корчми, що належали обителі, та припинити торгівлю спиртними напоями, оскільки це наносило суттєвий ущерб міській казні. (33) Документи свідчать, що архімандрит в 1578-1580-х роках судився в королівському суді з київським війтом Федіром Черевчеєм і радцями.

З 23 грудня 1579 року й до своєї смерті (30 квітня 1595р.) Мелетій (Хребтович — Богуринський) був володимирським і берестейським владикою, залишаючись при цьому Печерським архімандритом.(34)

Діяльність владики припадає на період, коли відбулася подія, що внесла докорінні зміни у всі сфери суспільного життя ВКЛРЖ: 1569 року до Корони було інкорпоровано Київщину і Східне Поділля та проголошено створення федеративної держави під назвою Річчя Посполита. Руські магнати та шляхта при цьому отримали від короля гарантії дотримання ними їхніх стародавніх прав і привілеїв. Питання щодо причини укладання Люблінської унії широко освічені в літературі. Але, здається, головною причиною, що спричинила до таких перемін, полягає в змінах, які сталися в цей час в родинах потужніших магнатів. Прикладом може слугувати родина князя Василя-Костянтина Костянтиновича Острозького. Одружившись з Софією Тарновською (+1570), дочкою краківського каштеляна і великого коронного гетьмана Яна Тарновського, князь після смерті останнього в 1561 р. та смерті його сина в 1567 р. мав всі шанси приєднати до свого князівства великі території в Малій Польщі, тому був зацікавлений в тому, щоб його володіння опинилися в об'єднаній державі.

Важлива подія відбулася й в тогочасному церковному житті. В 1588-1589 рр. у Річі

Посполитій двічі перебував царгородський патріарх Єремія II Тренос (1572-1579, 1580-1584, 1587-1595).

Мелетій I (Хребтович-Богуринський) разом з єпископами: луцьким Кирилом (Терлецьким) та львівським Гедеоном (Балабаном) супроводжував патріарха під час його відвідин гетьмана й великого канцлера Корони Польської Яна Замойського.

У зв'язку з приїздом Єремії король Сигізмунд III Ваза видав грамоту, де визнав верховенство царгородського патріарха над руською єпархією та клиром. (35) Тоді було узаконене право патріарха наглядати за станом справ у Київській митрополії, проголошувати церковні законодавчі акти й здійснювати судочинство над усім православним духовенством — від найвищого чину до найнижчого. Наголошувалося, що воно «споконвіку» належало до юрисдикції царгородських архієреїв. (36) Король заборонив цивільним чи церковним властям яким — будь чином обмежувати владу Єремії над Православною Церквою у Речі Посполитій. Патріарх скористався з наданих йому прав, щоб провести ряд реформ, тим самим відновлюючи на практиці верховодство Царгородського престолу над Православною Церквою. Реформи полягали насамперед у наведенні каноничного порядку. (37) Він позбавив духовного сану деяких священників, котри були вдруге і втретє одружені; змістив з посади митрополита Онисифора (Дівочку, 1579-1589) та висвятив замість нього нового митрополита — особу знатного походження, якого висунули « пани-рада» та « рицарство грецького закону й церковного підданства». Ним став архімандрит Вознесенського монастиря в Мінську Михайла (Рагоза). Того ж дня король видав відповідну затверджувальну грамоту. (38) Під головуванням патріарха Єремії було проведено синод руських православних єпископів на якому, крім нового митрополита, був присутній разом з єпископами Леонтієм (Пельчицьким; пінським), Діонісієм (Збируйським; холмським), Кирилом (Терлецьким; луцьким) та Гедеоном (Балабаном; львівським) й Мелетій (Хребтович — Богуринський, єпископ володимиро — берестейський). (39)

Наступний король Стефан Баторій грамотою від 28 березня

1586 р. дозволив Мелетію (Хребтовичу-Богуринському) побудувати замок на старому городищі Василькові на р. Стугне. Крім того, він надав місту Магдебургське право та дозволив проводити тут дві ярмарки та побудувати шинок (40), що суттєво покращило фінансове положення Києво-Печерського монастиря .

10 листопада 1592 р. київський воевода (1559-1608) князь Василь-Костянтин Острозький розглядав судову справу проти Мелетія (Хребтовича-Богуринського) у зв'язку з пограбуванням печерськими ченцями священника Захарії, що жив із сем'єю в архієрейському маєтку на Берестові. (41) Імовірно, в такій ганебний спосіб ченці намагалися відібрати особисте майно, яке колишній митрополит Онисифор (Дівочка) продовжував зберігати в маєтку на Берестові. Зауважимо, що це сталося задовго до підписання Брестської унії 1596 р.. Тоді коли Київським митрополитом був Михайло (Рагоза), якого висвятив 27 липня 1589 року царгородський патріарх Єремія II Тренос, змістивши митрополита Онисифора (Дівочку). В цей час в суспільстві лише широко обговорювалася можливість та умови унії Православної Церкви з Римом. До того ж нагадаємо, що сини князя Острозького були католиками (Олександр — з 1578 р., а Костянтин — з 1583 р.). Отже конфлікт між печерськими ченцями та священником Захарією не мав жодного стосунку до міжконфесійної ворожнечі.

Єремія II Тренос призначив своїм екзархом єпископа Кирила (Терлецького), уповноваживши його бути зверхником над рештою єпископів, у тому числі і митрополитом, та наказуючи останнім визнати поміж себе його гідність вищою. (42) Тобто Кирило, як намісник патріарха, отримав, серед іншого, право знімати з посади єпископов. (43) У цілому реформаторська діяльність Єремії II Треноса у Київській митрополії багато в чому мала суперечливий характер, порушувала традиційний церковний уклад та була

негативно сприйнята в церковному оточенні. До того ж , введення посади екзарха та надання йому таких широких повноважень підірвало статус щойно висвяченого митрополита Михайла (Рагози). Тому, саме перебування царгородського патріарха в Київській митрополії спровокувало, на думку деяких дослідників, початок унійних процесів руського єпископату. Відома заява владики Гедеона (Балабана) про те, що « аби звільнитися від царгородських патріархів», він « готовий визнати верховенство папи». (44)

Не дивно, що на церковних соборах єпископів, які почали скликати щороку, обговорювалися й хаос, який тоді панував в управлінні Православною Церквою, й питання унії. В 1591 р. націленість єрархів на унійну реформу набрала програмного характеру. (45)

В подіях, що відбувалися напередодні підписання Брестської унії 1596 р. Мелетій (Хребтович — Богуринський) участі не брав, імовірно, через хворобу внаслідок якої він помер в січні 1593 року. (46)

Це сталося в маєтку Городок (47) неподалік від Ровно, який свого часу надав Києво-Печерському монастирю по заповіту своєї тещі князь Костянтин Іванович Острозький, й Лавра заснувала тут скит. Родичі мали намір поховати Мелетія (Хребтовича-Богуринського) або у Володимирі в головному соборі його єпископії, або в Печерському монастирі. Де поховано єпископа джерела не повідомляють, проте в них є прикри подробиці, пов'язані з його похороном. Так 6 лютого 1593 р. брат єпископа Кондрат подав скаргу на священників собора у Володимирі, які разом з підстаростою храму паном Загоровським заволоділи церковним майном. (48) Ще одну скаргу 26 лютого подавав інший брат Мелетія Хребтовича — Богуринського — Данило, який теж звінював оточення єпископа в розкраданні речей покійного (49) Він пише, що вони вкрали навіть з труни покійного коштовну, золотом шиту палицю та золотий ланцюжок.

Примітки

1. Патерик Киево-Печерский. Т. 1. Подвижники Киево-Печерской лавры XIV-XV вв. И древние святые, причисляемые к ее чудотворцам. Под ред. В. Дятлова. —К.: Типография Киево-Печерской Лавры. 2009. -С.332.
2. РИБ. — СПб., 1880.Т.6. Памятники древнерусского канонического права. Ч.1. (Памятники XI-XV вв.) . № 24, -С. 205-210.
3. Патерик Киево-Печерский...-С.337.
4. Патерик Киево-Печерский... — С. 337.
5. Митрополит Євгеній Болховітінєв. Вибрані праці з історії Києва. Київ.: « Либець»- « ІСА», 1995. — С.357-360.
6. АЗР.Т. 1 (1340-1506).-СПб., 1846. № 117.
7. АЗР.Т. 2 (1506-1544).-СПб., 1848. № 46.
8. АЗР.Т. 2... № 112,-С. 151; История Русской церкви Макария, архиепископа литовского и виленского. Т. IX. Период разделения Русской церкви на две митрополии. Книга IV. История Западно-Русской или Литовской митрополии.- СПб., 1879. — С.230.
9. История Русской церкви Макария... -С. 229-230.
10. Фонди Києво-Печерського заповідника. КПЛ-м- 7589.
11. История Русской церкви Макария...- С. 230; АЗР.Т. 2...№ № 126, 135, 154.
12. АЗР.Т. 2... № 204.
13. АЗР.Т. 2... № 209.
14. АЗР.Т. 2... № 216.
15. АЗР.Т. 3. — СПб., 1848. № 1. № 52, -С. 157-158.
16. Митрополит Євгеній Болховітінєв. Вибрані праці з історії Києва... — С.359.
17. Dubas Urwanowicz E. Piasoczynski Lawryn (Wawrzyniec) // Polski Slownik Biograficzny (далі — PSB).

- Wroclaw; Warszawa; Krakow; Gdansk, 1980. Т. XXV/1. S. 805; Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) Метрики 1569-1673 pp. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитої. — Острог-Львов., 2002. —С. 140.
18. Archiwum ksiazat Lubartowiczow Sanguszkow w Slawucie. Lwow, 1890. Т. IV: 1535 — 1547/ Wyd. B. Gorczak. Nr 207 — 209; Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) Метрики ...— С.141; Крикун М., Піддубняк Л. Матеріали про діяльність гродського і земського судів Брацлавського воєводства останньої чверті ХУЯ-першої половини ХУІІ ст. в архіві роду Пісочинських // Збірник праць і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. — Львів, 1998.-С. 84)
 19. Шпаковський Е. Мелетий Хребтович Богуринський, архимандрит Києво-Печерської лаври, Владимирский и Брестский епископ (ХУІІ в.) // ТҚДА.- 1875.-Т.8.-С. 169-2-6; Т. 0.-С. 436-462; Т. 10. —С. 108-123.
 20. Архів ЮЗР. Часть I. Т.1... № 14, 15.
 21. Архів ЮЗР. Часть I., Т.1... №17.
 22. Boniecki A. Poczet rodow w Wielkim ksiestwie Litewskim w XV i XVI wieku. Warszawa. 1887. —S. 27-30; Wolff J. Senatorowie i dygnitarze Wielkiego ksiestwa Litewskiego 1386-1795. — Krakow. 1885. —S.
 23. Поліщук В. Урядницький клан луцького старости Богуша Корецького (На прикладі луцького замкового уряду) // Український археографічний щорічник. Нова серія. — Київ-Нью-Йорк. — Вип. 8-9. Український збірник. Т. 11/12.- С. 266-298.
 24. Яковенко Н. Українська шляхта...- С. 363.
 25. Акты Литовской метрики, собранные Ф.И. Леонтовичем. Варшава, 1898. Т. I, Вып. I2. (1499-1507). — С. 70, № 567.
 26. Архив ЮЗР. Ч. I. Т. 1. — К., 1859. Акты, относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России. — С. 29; Поліщук В. Князь Корецький як землевласник та урядник (1510-1576) // Київська старовина. 2001. — С.56-72.
 27. ОАК. 1573.-Арк. 44; ОАК. 1576. — Арк. 176; Поліщук В. Князь Корецький як землевласник та урядник (1510-1576) // Київська старовина. 2001. — С.56-72.
 28. Архив ЮЗР. 1909 .Ч. УІІІ. Т. 3: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в ХУ-ХУІІ. — С. 138.
 29. Ділова мова Волині і Наддніпрянщини ХУІІІ ст. / Підг. До вид. В.М. Німчук та інші. — К., 1981.-С. 178 // Памятники української мови. Серія актових джерел і грамот.
 30. РГАДА. Ф. 389, оп. 1. д. 207, л. 33об.-35; Кулаковський П. Руська (Волинська) Метрика...-С. 205.
 31. ЦДІАК. ф. 25, — оп. 1. спр. 1. арк. 126; Поліщук В. Князь Богуш Корецький як землевласник та урядник (1510-1576) // Київська старовина. 2001.- 56-72.
 32. ЦДІАК. Ф. 25.-Оп. 1 Спр. 8. — Арк. 21 зв.; Поліщук В. Князь Корецький як землевласник та урядник (1510-1576) // Київська старовина. 2001.- С. 56-72.
 33. РДАДА.Ф.389, оп. 1,д. 195,л.81об-82, 202об-204, л. 204об.-206; Білоус Н. Київ наприкінці ХУ- у першій половині ХУІІ століття. Міська влада і самоврядування. Київ.: Видавничий дім « Києво-Могилянська академія» 2008.-С. 223)
 34. Архів ЮЗР. Часть 1, Т.1. К., 1859. Акти, относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России. №19,20,21.
 35. АЗР.Т.4. (1588-1632). СПб., 1851. №16.-С. 20.
 36. Гудзяк Б. Криза і реформа.: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Переклад Марії Габлевич, під ред. О.Турія.- Львів: Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2000. — С. 250; АЗР.Т.4, № 16, с. 20.
 37. Гудзяк Б. Криза і реформа... — С. 255; Monumenta Confraternitatis Stauropegianaе Leopoliensis / ред. Wladimirus Milkowicz, Leopoli 1895 — 1896 , № 137, с.208-209.
 38. АЗР.Т. 4. (1588-1632). СПб., 1851. № 19. С. 25-26.
 39. Гудзяк Б. Криза і реформа... — С. 260; Макарий. История Русской Церкви. Т. 9, С. 489.
 40. АЗР. Т. 3 (1544-1587). СПб., 1848. -С. 309.
 41. Шпаковський Е. Мелетий Хребтович — Богуринський, архимандрит Києво-Печерської лаври,

- владимирский и брестский епископ (ХУІІ в.) // ТКДА.-1875.-Т. 8.-С.169-206; Т. 9.-С. 436-462; Т. 10.-С. 108-123.
42. Архив ЮЗР, Ч. I. Т.1... № 60, -С. 252-256; Гудзяк Б. Криза і реформа... — С. 260-261.
43. АЗР. Т.4. (1588-1632). СПб., 1851. № 21. -С. 29; Гудзяк Б. Криза і реформа... —С. 263.
44. Гудзяк Б. Криза і реформа... — С. 274. Памятники полемической литературы в Западной Руси. — СПб., 1903. кн.3 -С. 617-618.
45. Гудзяк Б. Криза і реформа ...- С.278.
46. Documenta Unionis Berestensis eiusque auctorum (1590-1600) /ред. Athanasius G. Welykyj. Romae. (далі -DUB), № 2, с. 8; Гудзяка Б. Криза і реформа...с. 278.
- 47.Архів ЮЗР. Часть I. Т.1. — К., 1859; Акти, относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России. №81.
- 48.Архів ЮЗР. Часть I. Т.1.- К., 1859. Акти, относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России. № 82.
- 49.Архів ЮЗР. Часть I. Т.1.-К., 1859. Акти, относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России. №83,85, 86.

4.2. Архімандрити Києво-Печерського монастиря, поховані в обителі в першій третині ХУІІ століття.

Після смерті Мелетія і Хребтовича — Богуринського архімандритом Києво-Печерського монастиря став Никифор II (Тур). (ІЛЛ...156, 011 **портрет, печатка**) Він був затверджений на цієї посаді 6 березня 1593 р. (1) 24 квітня 1593 р. датується опис майна монастиря, складений під час передачі обителі новому архімандриту. (2) З нього дізнаємось, що в цей час Києво-Печерський монастир володів двома містами: Васильків та Радомишль, двома містечками, майже п'ятьдесятьма великими селами, а також різними селищами, приселками, садибами, палацами, замками, рібними угіддями, млинами, перевозами та іншим.

Архімандритство Никифора II Тура припало на складні для Православної Церкви часи. Тоді відбулося кілька соборних зібрань єпископів, пов'язаних із деклараці-

Портрет архімандрита Києво-Печерського монастиря Никифора (Тура). Невідомий художник. Іконописна майстерня Києво-Печерської лаври. ХУІІІ ст. Із колекції Національного художнього музею України

*Прорис печатки архімандрита Києво-Печерського монастиря Никифора (Тура) з документа 1598 р.
НБУ ІР. ф.2, спр. 21994*

єю їхнього бажання укласти унію між Східною та Західною Церквами. Думку про унію спочатку поділяв і світський патрон Руської Церкви в Речі Посполитій кн. Василь-Костянтин Костянтинович Острозький. Своїми міркуваннями з цього приводу він поділився з освіченою та авторитетною людиною того часу Іпатієм (Потієм) (1541-1613), хіротонізованим після смерті Мелетія (Хребтовича-Богуринського) на володимирсько-берестейський престол. Разом вони схвально відносилися до ідеї унії Церков. Князь Острозький розпочав працювати над концерцією, на якій мав базуватися документ щодо унії.

1595 року Никифор (Тур), разом із іншими духовними особами, підписав документ, що підтримував ідею поєднання Церков (3), але потім, як й князь Острозький, став активним противником унії (4) та був відлучений від Церкви проунійним собором.(5)

Відповідно до концепції, яку запропонував князь Острозький, унія передбачала, що Київська митрополія буде помісною Церквою, із власною, окресленою певними межами територією, зі своєю літургійною та каноничною традицією. Вона була повинна відновити сопричастя із Римською Церквою — сестрою, з якою не має суттєвих догматичних розходжень. Православна (Руська) церковна традиція мала залишатися в Речі Посполитій непорушною, а православна єрархія й духовенство повинні були мати однаковий із католиками соціальний статус. Вірні помісної Церкви, яка увійде в унію з Римом, мали й надалі зберігати свою приналежність до Східної Церкви. Згідно з унійними планами Острозького Руська Церква в Речі Посполитій мала домовитися зі східними патріархами та Московською й Молдавською Церквами про спільне порозуміння з папським престолом. (6)

На думку багатьох ієрархів, план укладання універсальної унії, запропонований кн. Острозьким, не мав реальної перспективи. Тому, тривалий час єпископи розробляли різні плани з вирішення цього питання й ознайомлювали з ними ієрархів Латинської церкви. Врешті решт була вироблена якась загальна концепція та підготовлені декларації, які набували дедалі чіткіших формулювань.

Наприкінці 1594 року з'явилися так звані «Торчинські артикули» — умови, на яких могла би здійснитися унія. Їх було передано до Риму. Князь Острозький вимагав обговорення документу на соборі за участю духовництва та шляхти, але король не дав на це згоди. Своє обурення цим князь виклав в універсалі «Оповіщення» від 25 липня 1595 р., але його не взяли до уваги й 23 грудня цього ж року у Ватикані відбулася церемонія прийняття Київської митрополії до союзу з Римо-Католицькою Церквою.

Як відомо, єдності в питанні унії й надалі досягнути не вдалося. Врешті решт в жовтні 1596 року відбулося два знаменитих собора єпископів в Бресті: проунійний та антиунійний, на яких прибічники та противники унії відлучили друг друга від Церкви та наділили прокленами.

Тоді ж з'явилася унійна митрополія на чолі з митрополитом Михайлом (Рагозою), а універсалом від 15 грудня 1596 р. король Сигізмунд III Ваза проголосив рішення Бере-

стейського унійного собору обов'язковими. За уніатами офіційно закріпилися вищі церковні пости, катедри, монастирі та їхні мастки, а також юрисдикція над усім нижчим духовництвом східного обряду. Як вважають деякі дослідники, «Русь розкололася на дві частини: православний загаль без ієрархів з одного боку, та ієрархи-уніати без вірних — із другого». (7)

Князь Василь-Костянтин Острозький звинуватив короля в порушенні прав «руського народу». Він зауважував, що в «Договірних пактах» 1573 року, що являли собою угоду між володарем і шляхтою — виборцями, серед іншого є пункт непорушення прав іншівців —некатоликів в Речі Посполитій. Тому недотримання королем перерахованих в угоді зобов'язань звільняє шляхту від обов'язків підданства й дає підставу скористатися «правом опору» — аж до збройних виступів. Одночасно розгорнулася сеймова боротьба довколо унії. Острозький закликав свого зятя Криштофа Радзивіла «Перуна» — лідера литовських кальвіністів, до спільних дій, оскільки дії короля стосувалися й протестантів.

Архімандрит Никифор (Тур) був присутнім на антиунійному соборі, який очолював кн. Василь-Костянтин Острозький. На ньому брали участь 22 руських магнатів, православних і протестантів (серед них, реформатори й антитринітарії) та тридцять п'ятеро міщан — представників різних братств із шістьнадцяти міст. Вище руське духовенство представляли єпископ львівський Гedeон (Балабан) і єпископ перемиський Михайло (Копистенський), а також дев'ять архімандритів, в тому числі Никифор (Тур). На соборі був присутній представник Царгородського патріархату — патріарший протосинкел та екзарх Никифор, якого свого часу призначив патріарх Єремія II Тренос (на час проведення собору патріарха вже не було серед живих), грек Кирило Лукаріас, який представляв інтереси александрійського православного патріарха Мелетія I Пігаса (1590-1601). (8)

Результат собору в Бресті відбився на подальшій діяльності архімандрита Києво-Печерської лаври Никифора (Тура) та пояснює його поведінку, спрямовану на протидію намірам унійного митрополита перевести монастир під своє керівництво. Це питання докладно висвітлене в джерелах. (9)

Непорозуміння між Никифором (Туром) та Михайлом (Рагозою) розпочалися ще до прийняття унії, оскільки митрополит не визнавав, що Києво-Печерська лавра має ставропігію, отже знаходиться поза його компетенцією. Серед документів того часу бачимо вимогу до Никифора (Тура) від 6 жовтня 1594 р. за якою він мав з'явитися до митрополита Михайла (Рагози) для посвячення в сан архімандрита. Потім його викликали на духовний суд 10 липня 1595 року та 2 січня і 19 липня 1596 року куди він теж не з'являвся. Архімандрита викликали на королівський суд, але він послав туди замість себе київського шляхтича Христофора Беловежського і печерського монаха Феодосія. Цю справу монастирю виграти не вдалося й 18 листопада 1597 року король видав окрему грамоту про усунення Никифора (Тура) з посади архімандрита та передачу монастиря з усіма володіннями і доходами в безпосереднє управління Михалу (Рагозі). Виконання цього рішення було покладено на шляхтича Івана Кошиця(10), проте ченці навіть не впустили його на територію монастиря.(11) До своєї смерті 1599 року Михайло (Рагоза) так й не отримав доступ до Києво-Печерської лаври, хоча офіційна влада надала йому це архімандритство.

Никифор (Туру) намагався відстоювати за Лаврою її володіння, а також позивався до київського міського суду щодо повернення монастирю коштів, які унійний митрополит узяв з деяких лаврських данників. Суд архімандрит виграв, але повернути кошти йому не вдалося. (12)

Про Никифора (Тура) відомо, що він 1591 року разом з єпископом Кирилом (Терлецьким) та гродненським протопресвітером Нестором входив до складу спеціальної комісії, яка мала цензурувати тексти церковних книг перед їх публікацією Львівським та Віленським братствами. (13) Це свідчить про те, що архімандрит був освіченою лю-

диною та, імовірно, не був осторонь від написання деяких церковних праць, але це питання потребує додаткового дослідження.

Крім того, як вважають деякі дослідники, в 1596 р., тобто саме за архімандрита Никифора (Тура), при Печерському монастирі княгиня Чорторийська фундувала школу. Можливо, це була Олександра Іванівна (Янушівна) Чорторийська (п.+ 1611), яка в другому шлюбі була дружиною пана волинського Миколи Словицького, а в третьому- Василя Петровича Семашко, похованого в Успенському соборі.

В травні 1599 року у Вільні зібрався з'їзд некатоліків (православних, кальвіністів, лютеран) на якому були присутні князі: Василь — Костянтин Острозький, його зять Криштоф Радзивил «Перун», Ян Абрамович, Криштоф Зенович та інші. Вони оголосили своє об'єднання для солідарних дій, домовившись допомагати один одному боронити від зазіхань свободу богослужіння і недоторканість церковного майна. Для координації була обрана рада « генеральних провізорів».(14) Можливо, архімандриту Никифору (Туру) доводилося контактувати з деякими з них, але не довго, оскільки в цьому ж році Києво-Печерський монастир очолив інший архімандрит.

Дата смерті Никифора (Тура) та місце його поховання наразі невідомі. Це могло статися близько 1599 року, а спочив він, імовірно, в Києво-Печерському монастирі. Никифор (Тур) користувався печаткою, на якій був зображений ренесансовий щит, а на ньому знак у вигляді літери «М» під вістрям стріли, здолу три вруба. Можливо подальше вивчення надгробних плит, що були виявлені під час археологічних досліджень допоможуть завдяки цьому зображенню, з'ясувати належала ли котрась із них похованню архімандрита.

* * *

Після укладання Берестейської унії 1596 р. і заснування унійної митрополії відбувся перерасподіл монастирського та церковного майна. Так, наприклад, тоді єпископ луцький Кирило (Терлецький) отримав Кобринський Спаський монастир, а кобринський архімандрит Іона (Гоголь) був висвячений на єпископа Пінського і Турівського. Єпископу Холмському і Бельзькому Діонісію (Збируйському) був переданий Пінській Лещинський монастир. При цьому чинного архімандрита монастиря Єлисея (Плетенецького), який отримав цю посаду після смерті владики Пінського і Турівського Леонтія (Пельчицького) (грамота від 26 серпня 1595 року),було вирішено позбавити архімандритства. Але він чинив цьому активний спротив. Як і Никифор (Тур) він не виконував накази короля та духовництва та продовжував керувати пінською обителю.(15)

Князь Василь-Костянтин Острозький підтримував бажання духовництва, магнатів та всіх вірян залишатися в православ'ї (16) та допомагав їм. Після смерті архімандрита Никифора (Тура) на його місце, за сприяння князя, був обраний Єлисей (Плетенецький). (ІЛЛ...157)

Архімандрит Єлисей (у схімі Євфимій)(в миру Олександр Плетенецький)(бл. 1554-29 жовтня 1624) походив з родини львівського священника. Імовірно, родина отримала прізвисько від с. Плетеничі Руського воєводства, яке неї належало. Освіту Олександр Плетенецький здобув найвірогідніше в школах Львівського Успенського та Острозького братств. Чернечий постриг він прийняв 1594 р., а після смерті владики Леонтія (Пельчицького) отримав жалувану грамоту від 26 серпня 1595 року на посаду архімандрита Пінського Лещинського монастиря та керував нею, не зважаючи на протести митрополита Михайла (Рагози). (17)

Ставши архімандритом Києво-Печерського монастиря, Єлисей (Плетенецький) не залишив й Пінський Лещинський монастир, на управління яким претендував наступний унійний митрополит Іпатій (Потій). По цьому питанню тривав довгий судовий про-

157

цес (18)

Як й Никифор (Тур) Єлисей (Плетенецький) активно намагався протистояти підпорядкуванню Печерського монастиря владі унійних київських митрополитів та боровся за повернення монастирських володінь.

Після укладання Брестської унії ускладнилася взаємодія Київської митрополії зі своїми давніми та авторитетними центрами, з якими у Лаври були тісні зв'язки. Наприклад, уніатам були передані: Свято-Троїцький монастир у Вільно; Успенський монастир у Жировичах; Свято-Духівський монастир у Минську; Варваринський і Богоявленський монастирі у Пінську; Онуфріївський монастир біля Мстислава; Софійський собор у Полоцьку та інші.

Унія породила протиріччя, що спровокували антиунійний рух, який підтримували не тільки духовенство і міщани, а й магнати. Серед них були меценати Печерського монастиря на кладовищах якого спочивали члени їх родин. Це підтверджують численні документи. Знайомі імена бачимо, наприклад, в листі Іпатію (Потію), в якому ктитори

протестують проти передачі уніатам зазначеної Свято-Духівської церкви. Його підписали: воевода смоленський Ян Абрамович («за дорученням своєї дружини уродженої княгині Волович»), родичі якої поховані в Печерському монастирі та підкоморій троцький князь Богдан Матвійович Огінський — «за себя та воеводу брестского Зеновича та його дружину», теж уроджену княгиню Волович, а також за «всех сенаторов, рицарства і православной братии і сестер Свято-Духовского братства». (19)

1601 року сконфедерована посольська група оголосила перелік кривд некатолікам та вимагали, щоб вищі православні церковні пости надавалися лише особами «справжньої грецької релігії».

На сейм 1603 р. сина князя Василя-Костянтина Острозького — Олександра для переконливості супроводжувало двотисячне військо. В результаті тоді було прийнято рішення вилучити Києво-Печерський монастир з —під влади унійного митрополита. Надалі лаврського архімандрита мали обирати духівництво і київська шляхта. Київ та Києво-Печерський монастир таким чином ставали головним ядром православної опозиції. Київські міщани і духовенство перешкоджали уніатському митрополиту здійснювати церковні відправи у Київському Софійському соборі та організовували збройні наїзди на володіння уніатського митрополита. Протестний рух виявився настільки активним, що на нього мав відреагувати Сигизмунд III Ваза (20)

На сеймі 1605 року розгорілася боротьба щодо гарантій відновлення православної ієрархії. В 1606 — 1607 рр. під час згаданого Сандомирського рокошу київська, волинська та брацлавська шляхта підготувала пункт про « грецьку релігію» для його артикулів, який увійшов до сеймової угоди, а у відповідному королівському привілеї було проголошено право православним на вільне богослужіння й гарантувалося, що в майбутньому ієрархів замінятимуть відповідно до давнього звичаю. (21) Незважаючи на це у житті Православної Церкви в Речі Посполитій залишалося багато невирішених складних питань.

1608 року помер кн. Василя-Костянтин Острозького — головний захисник православних ієрархів та монастирів, в тому числі Києво-Печерської лаври. Після його смерті монастирю допомагав син князя — волинський воевода (1584-1593), краківський каштелян (1593-1620), білоцерківський, черкаський, канівський, переяславський та володимирський староста кн.Януш Васильович Острозький (1554-1620), хоча він й був католиком. За його сприяння Єлисею (Плетенецькому) вдалося повернути від уніатів деякі монастирські маєтності.(22)

Протидіяло унії, як ішлося, багато православних магнатів. Це знайшло відображення в тому, що на початку ХУІІ ст. ними засновувалися та розбудовувалися нові православні монастирі.

Так, наприклад, в 1608-1609 роках син похованого в Успенському соборі Києво-Печерської лаври князя Олександра Олександровича Вишневецького та княгині Олександри Андрійовни Капустянки — Адам Корибут Вишневецький (1566/76 — 1621) зі своєю дружиною Олександрою Іванівною Ходкевич заснували в своєму маєтку Брагино-Селецьке чоловічий Спасо-Преображенський та жіночий Благовіщенський монастирі. За умовами ктиторів зазначені обителі мали бути передані під управління Печерського архімандрита Єлисея (Плетенецького). Родина Ходкевичів відома тим, що її представник Григорій Олександрович Ходкевич (православний) одним з перших заснував друкарню в м. Заблудові. Він був одружений з Катериною Іванівною Вишневецькою (+ до 1580) — рідною сестрою похованого в Успенському соборі київського воеводи Костянтина Івановича Вишневецького. Дочка подружжя — Ганна Костянтинівна була дружиною Яна Замойського.

У 1612-1615 роках староста Овруцький князь Михайло Михайлович Корибут Вишневецький — син похованого в Києво-Печерському монастирі князя Михайла Олексан-

дровича Вишневецького та Галшки Юріївни Зеновичівни, заснував під м. Прилуки Свято-Троїцький (Густинський) монастир, а його вдова — Раїна Могилянська — Мгарський монастир. Виявлено кілька дарчих — «фундушів» останньої зазначеному монастирю. (23)

В 1618 р. Богдан Маркович Долмат та його син Костянтин із дружиною Анною Юрковською заснували в своєму селі Цепра на р. Лані Хрестовоздвиженський чоловічий монастир. Крім того, на кошти Костянтина Долмата був відновлений чоловічий Спасо-Преображенський монастир в с. Дятловичі неподалік від Пінська. За умовами ктиторів монастир підпорядковувався константинопольському патріархові, а настоятелів сюди мав призначати Києво-Печерський монастир. (24) На прохання кн. Долмата Єлисей (Плетенецький) «уфундував» заснований ним монастир: направив туди ченців та призначив ігумена. Дятловецький монастир був приписним до Києво-Печерської лаври. (25)

1619 року розпочав свою діяльність Успенський монастир в маєтку Ев'є неподалік від Троцьк, а незабаром в його підпорядкування поступив Троїцький монастир на р. Кронькі, заснований Региною Григорівною Воллович — дружиною кн. Огинського. (26)

Серед ктиторів жіночого Петропавлівського монастиря біля Мінська бачимо Анну Огинську — дружину князя Стеткевича, а також кн. Ганну Михайлівну Масальську — другу дружину київського підкоморія, господарського маршалка (1576), мінського старости (1588-1592) князя Дмитра Скуминовича Тишкевича (+ 1609) — сина похованого в Києво-Печерському монастирі Скумина (Івана) Львовича Тишкевича (+ 1565).

В 1624 р. кн. Григорій Четвертинський (+1651) заснував друкарню в Преображенському монастирі в своєму маєтку Четвертні.

Єлисей (Плетенецький) очолював Києво-Печерський монастир понад двадцять років. Він багато зробив для укріплення його авторитету та фінансової стабільності. За його настоятельства монастирю вдалося відстояти ставропігію від Київської митрополії. Крім того, він узалежнив від Лаври київський Пустинно-Миколаївський монастир ігуменом якого за нього був Герман Тишкевич — родич похованих в Печерському монастирі Скумина (Івана) Львовича Тишкевича. На представниці цього роду — Олександрі Васильовні Тишкевичевій був одружений син кн. Василя-Костянтина Острозького — Костянтин Васильович (+ 1588).

Архимандриту доводилося виступати і як позивачу, і як відповідачеві в різних судових процесах намагаючись повернути монастирю деякі маєтності, що опинилися в руках уніатів, або світських осіб різних конфесій. Особливо тривалим виявився процес у 1602-1618 рр. з київським підкоморієм калевіністом Самійлом Єронімовичем Горностаєм, маєтності якого Вишеньки і Гнідин межували з лаврськими. (27)

Упродовж 1613-1620 рр. Києво-Печерський монастир судився з київським войтом Федором Ходикою, який обвинувачував ченців у незаконному триманні шинків, торгівлі спиртними напоями та проведенні ярмарок, від чого місто несло великі матеріальні збитки. (28) У 1624 р., нібито за підтримку уніатського духовенства, козаки втопили Федора Ходику у Дніпрі.

В той же час міщани Києва робили до Києво-Печерського монастиря щедрі пожертви. Так, 1613 р. коштом київського війти Созона Балики для Києво-Печерського монастиря був відлитий дзвін «Балик» (пізніше перелитий).

Чинили спротив уніатам й світські особи. Так 1623 р. кнж. «Анна Ходкевичівна Яхимовая Корецька» відмовилася передати уповноваженим уніатського митрополита урочища: Гнилець, Куликов, Кальнове. (29)

Архимандрит Єлисей (Плетенецький) придбав у м. Стратині друкарське обладнання покійного львівського єпископа Гедеона (Балабана), а також побудував папірню в монастирському маєтку Радомишль на Житомирщині в Київському воєводстві. За маєток Радомишль Єлисею (Плетенецькому) довелося судитися із Стефаном Немиричем. У

Портрет Януша I Радзивіла.
Із «Icones Ducalis Familiae Radivlianae». 1758

Гравюра із книги «Анфологiон». Київ. 1619р.
Невідомий гравер. «Введення Марії до храму»

Гравюра із книги «Анфологiон». Київ. 1619р.
Невідомий гравер. «Благовіщення»

Гравюра із книги «Анфологiон». Київ. 1619р.
Невідомий гравер. «Преображення»

Гравюра із книги «Анфологiон». Київ. 1619р.
Невідомий гравер. «Св. пророк Єлисей»

Герб К. Долмата з книги «Бесѣды Св. Іоан Злотоуста на Дѣянiя Святыхъ Апостоловъ». 1634 р.

цієї судовій тяганині інтереси Києво-Печерського монастиря успішно допомагав захищати писар Руської канцелярії Захар Савович Єловицький (30), родич похованого в Києво-Печерському монастирі Гаврили Романовича Гойського.

Коли 15 жовтня 1615 року дружина мозирського маршалка Галшка Гулевичівна надала свій двір та землю для розбудови Братського Богоявленського монастиря та школи на Подолі в Києві, Єлисей (Плетенецький) на прохання Київського братства призначив ігуменом обителі ієромонаха Києво-Печерського монастиря Ісайю (Копинського) — «благоейна и искусна мужа у всяких добродійництвах ісправна». (31) До членів братства тоді записалося кілька ченців та пострижеників Лаври. Тобто, Єлисей (Плетенецький) був активним учасником розбудови Богоявленського монастиря, братства та доклав багато зусиль для організації школи при ньому. (32)

В Києво -Печерському монастирі Єлисей (Плетенецький) розвернув активну видавничу діяльність. Для цього він запросив до монастиря зі Львова та Острога талановитих викладачів, проповідників, мовознавців, друкарів, перекладачів, редакторів: Гавриїла (Дорофійовича), Лаврентія (Зизанія), Памву (Беринду), Тарасія (Земку) та інших. Першими книгами, що вийшла з лаврської друкарні, був «Часослов» (1616) та «Анфологiон» (1619) (ІЛЛ...066, 151, 152,161, 170) Обидві книги були навчальними посібниками для братських шкіл. (33)

Загалом за архімандритства Єлисея (Плетенецького) в монастирі вийшло друком 11 майстерно оформлених видань, в яких були вміщені також герби та вірши, присвячені лаврським меценатам.(34) Так, книгу «Бесѣди св. Іоанна Златоустого на дѣянiя Святыхъ Апостоловъ» (1624) прикрашав герб мецената видання князя Костянтина Богдановича Долмата. (ІЛЛ...068)

В книгах містилася інформація про їх видавців, редакторів, друкарів, перекладачів. Передмови до деяких видань написав сам Єлисей (Плетенецький), в тому числі до

69

Гравюри із книги Іоанна Златоуста
«Бесѣди на дѣянія Святыхъ Апостоловъ».
Київ. 1624 р. Титульний аркуш.

книг: «Часослов» (1616), «Анфологiон» (1619), «Літургiон» (1620), «Бесѣди св. Іоанна Златоустого на дѣянія 14 посланій св. апостола Павла» (1623), (ІЛЛ...) «Бесѣди св. Іоанна Златоустого на дѣянія Святыхъ Апостоловъ» (1624). (ІЛЛ...)

За архімандритства Єлисея (Плетенецького) до монастиря були запрошені талановиті проповідники: Тарасій (Земка), Захарія (Копистенський), Лаврентій (Зизаній). Крім проповідей повчального характеру, властивих Учительним Євангеліям, тоді з'явилися особливі похоронні «Казання» та урочисті проповіді панегірики, в яких ушляхувався відомі діячі того часу, висвітлювалися окремі епізоди з їх життя.

Зусиллями Єлисея (Плетенецького) були відновлені споруди жіночого Печерського монастиря, який розташовувався навпроти головних лаврських воріт — Троїцької надбрамної церкви, а також покращився стан лаврського шпиталю. Тоді ж був відремонтований Успенський собор, про що згодом написали на його надгробку: «...сію церковь оправивши отъ большихъ повреждений, ...надѣливши приличными сосудами...». (35)

В 1606 році в Києво-Печерській лаврі деякий час жив Лжедмитрій I (36), проте його перебування тут не відобразилося в монастирських документах.

За Єлисея (Плетенецького), як йшлося, були відкриті моці Св.Іуліанії Гольшанської- рідної сестри страченого 1481 р. князя Івана Юрійовича Дубровицького та гетьмана ВКЛРЖ Семена Юрійовича. Іліанія гольшанська доводилася племінницею першій дружині князя Костянтина Івановича Острозького — Татяни (Ганни) Семенівни.

В 1620 р. стався землетрус під час якого зазнали пошкоджень деякі ділянки лаврських печер. Відомостей про їх ремонт в цей час немає, але, імовірно, вже тоді розпочалися роботи по розбірці завалів у них. Ця подія сфокусувала особливу увагу ченців на цих спорудах. Не випадково на титульних сторінках деяких виданах тоді книг, наприклад «Беседи Іоана Златоуста на 14 посланій апостола Павла» (1623) (ІЛЛ...069) та «Беседи Іоана Златоуста на деяння Святих Апостолів» (1624) (ІЛЛ...072), бачимо поруч із зображенням Успенського собору ретельно прорисовані споруди на території Дальних та Ближніх печер з входами до лаврських лабиринтів.

Цього ж 1620 року в церковному житті України сталася важлива подія: в Київ прибув єрусалимський патріарх (1606-1644) Теофан III, який відновив православну ієрархію Київської митрополії. Це стало можливим тому, що після поразки у битві під Цецорою, королівська влада Річі Посполитої виявилася послабленою та не наважувалася загострювати стосунки з козацтвом оскільки потребувала його допомоги у війні.

Патріарх Теофан III висвятив на Київського митрополита Йова (Борецький); на архієпископа полоцького — (Мелетій Смотрицький); на єпископа перемиського — Ісаяю (Копинського); на єпископа володимиро — берестейського — Іезекіїла (Курцевича); на єпископа луцького і острозького — Ісаакія (Борисковича); на єпископа холмського і бельзького — Паїсія (Іполитовича), а грецького єпископа Авраамія було залишено в Турові і Пінську. Києво-Печерській лаврі, Межигірському монастирю та Богоявленському братству у Києві була підтверджена ставропігія.

Проте, пройде багато часу поки Київська митрополія набуде відповідного юридичного статусу. Оскільки отриманий православними вірянами великий здобуток треба було захищати та пропагувати, ним знадобилося використовувати для цього усі можливі засоби: як інтелектуальний потенціал духовенства та світської інтелігенції, так й збройну силу, в тому числі, козацтво.

Ідейну боротьбу очолив новий митрополит Йов (Борецький). Він був яскравою творчою особистістю. Саме йому, імовірно, належить меморіал «Protestacja», написаний у формі звернення новопоставлених ієрархів до короля (28 квітня 1621) з обґрунтуванням законності їх висвячення та правомірності своїх дій. (37)

На думку деяких дослідників саме Йов (Борецький) був одним із тих хто намалював основний каркас «ідеологічної батьківщини» мешканців «України-Русі», яка була спільною і для князя, і для купця чи ремісника, і для козака. (38) Як доводять дослідники, в цей період стала послідовно реанімуватися стара легенда «про Київ матір руських міст», яка була переписана заново для обґрунтування ідеї богообраності народу Русі-України. В такий спосіб пропонувалася руська версія міфу «трансляції столиць» як одного з доказів безперервності й тяглості власного історичного буття (39) У фундамент згаданої конструкції ліг топос «богохранимості міста» — «другого Єрусалима», який на час свого утвердження уже мав певну передісторію. СENS унікальності Києва, його пишання власною старовинністю і його статус «обраного міста» складають визначальну рису української політичної міфології упродовж століть. (40)

Архімандрит Єлисей (Плетенецький) був одним з головних помічників митрополита Йова (Борецького), здійснюючи захист найшанованішого православного монастиря та організуючи в ньому освітню та видавничу діяльність. За нього у Лаврі був здійснений український переклад «Хроніки» історика Мацея Стрийковського (бл. 1547- 1582), яка була доведена до 1572 р. «Хроніка» вийшла друком у 1582 році у Крулівці (Кенігсберг). (41)

Єлисей (Плетенецький) помер 19 жовтня 1624 року.(42) Діяльність архімандрита була високо оцінена його сучасниками. Це знайшло відображення в панегирику Олександра Мигури «Візерунок цнот» (1618)(43) та похоронних промовах Захарії (Копистенського): «Казанье на честном погребь ...Еліссея в ієросхимомонасех Евфимія Плетенецкого»

та «Омілію албо казанье на роковую пам'ятьЕлісея ...Плетенецького» (1625). В промові 1625 року, підготовлений з нагоди річниці смерті архімандрита, Захарія (Копистенський) підкреслив організаційну та творчу активність покійного архімандрита: « Поминаймо учоних людей прибежища, науки любячих промотора и школ на розных мьсцах зычного фундатора». (44)

Поховали архімандрита в « каплиці Трьох святителів», побудованій біля південного фасаду стародавньої частини Успенського собору. Афанасій (Кальнофойський) в книзі « Тератургима» повідомляє, що архімандрит «... покоится снаружи церкви въ сей каплицѣ, которую при жизни сдѣлалъ для своего погребенія». Імовірно, саме поховання Єлісея (Плетенецького) було виявлено під час археологічних досліджень на місці зазначеної каплиці. Тут був знайдений шиферний саркофаг з фрагментами шиферної плити від його кришки, на якому дослідники прочитали напис, що містив слово « Єлісей». В середині саркофага знаходилися залишки дерев'яної труни, кістки скелету поховання, натільних хрестів, ладанки, а також рештки митри, палиці та іншого облачення особи високого духовного сану. (049, та ВЗЯТЬ З ДИСКА)

Після смерті Єлісея (Плетенецького) архімандритом Києво-Печерського монастиря став 1624 р. його духовний побратим та найближчий сподвижник — Захарія (Копистенський) (бл. 1590 — 21 березня 1627). Він був племінником Михаїла (Копистенського) — єпископа перемиського, засновника Комарненського братства (2 лютого 1591 р.). Останній спочатку підписався під усіма унійними документами, що тоді розроблялися, в тому числі: під унійною заявою від 27 березня 1594 року в Сокалі та меморандумом від 24 грудня цього ж року в Новгородку (45) , але вже через кілька місяців вийшов із складу прихильників церковного єднання.

Мати Захарії (Копистенського) походила з роду Риторовських, котрий здавна жив поблизу Перемишля. Тут майбутній архімандрит Києво-Печерського монастиря отримав початкову освіту. Потім він навчався в школі при Львівському братстві. Згодом він відвідав Манявський скит, деякі монастирі на Буковині, в Болгарії та Сербії. Чотири роки Захарія (Копистенський) був архімандритом Унівського монастиря, а 1616 року на запрошення Єлісея (Плетенецького) переїхав до Києво-Печерської лаври. В Києві він записався в братство та став його активним членом.(46)

Захарія (Копистенський) був освіченою талановитою людиною про яку писали: « муж ревності презельної в благочестії, словесна же і премудра в богословії і сповіданії православної віри». 1621 р. він оприлюднив величезний за обсягом трактат « Полінодія или Книга оборони»(47) , який, на думку деяких дослідників є « верхом теологічної ерудиції тих часів» (48) , книгою, в якій « лежить один з секретів раптового відродження Києва як культурного, богословського центру не тільки України, а і всього Східного православного світу».(49)

В своїй роботі Захарія (Копистенський) використав польський переклад полемічних трактатів про Флорентійський собор, написаних Йоаном Плугіаденом (бл.1429-1500) та виданих грецькою мовою коштом папського престолу 1577 року. (50) Переклад праці з'явився в Речі Посполитій наприкінці ХVІ- на початку ХVІІ ст. Трактат Захарії (Копистенського), який формально є відповіддю на твір віленського уніатського теолога Лева Крєвзи « Obrona jednosci cerkiewnej»(1617), є репліками на три відповідні частини в зазначеному творі. Зокрема, розлого аргументуючи традиційну для православної полеміки тих часів тезу про неправомірність вселенських претензій Римського престолу і про канонічну вищість Константинопольського святительського осідку, Захарія (Копистенський) підводить читача до однієї з головних ідей свого твору: долю Русі, згідно з Божим передвизначенням, нині вручено Руській (православної) Церкві. Автор стверджує, що на цій Церкві, канонично оформленій у часи Володимира Великого, спочиває «знак при-

Титульна сторінка книги «Акафіст». 1625 р.

томности Духа Святого и благодати його». Безпосереднім доказом цього є здатність до чудотворення, що проявляється передусім у Києво-Печерському монастирі; це місце Бог прославив чудами так, «же ся в жадном монастиру и в едно время так много пожилых и по смерти в тѣль заставающих чудотворцев не найдет». Опоередкованим же доказом цього служить особлива опіка Бога над Руською Церквою. Її ознаками є те, що прийняття християнства відбулося в Києві за грецьким обрядом. Відновлення 1620 р. православної ієрархії є промислом Божим- чудом, яке дорівнює хрещенню землі Руської Володимиром Великим.

Він зауважує що, по-перше, Руська Церква є особливою, оскільки з моменту виникнення перебуває під протекцією Бога, достовірні знаки чого явлені в Києві, і тому саме звідси розпочнеться її пробудження: з Києвом: «Русь воскресне, пізнаючи київські святощі»; по-друге, що втрата знаті не є для вірних катастрофою, якщо встояла незмінною їхня Церква. (51)

Захарії (Копистенському), можливо, належить перший узагальнювальний твір з історії України — Русі — «Густинський літопис», названий так тому, що був знайдений в Густинському монастирі під Прилуками. Укладання цієї хроніки

відносять до 1624-1627 років. (52) Твір мав на меті поєднати світську та агіографічну історію Русі для ствердження самодостатності православ'я в його історичному та сакральному бутті, а, відповідно, — і в бутті «руського народу». (53)

З 1620-х рр. розвивалася ідея з погляду на Руську Церкву як апостольську, тобто, започатковану апостолом Андрієм — отже, рівноцінну Римо-Католицькій Церкві апостола Петра. Ця ідея спиралася на повідомлення «Повісті минулих літ» про те, що апостол Андрій «вшед на гори сия, благослови я и постави крест». У «Густинському літописі» ця подія набуває топографічної конкретності й доповнюється повідомленнями про охрещення киян. (54)

За архимандритства Захарії (Копистенського) в монастирі були підготовлені до друку, або видані книги: «Толкованіє на Апокаліпсис Св. Андрія архієпископа Кесарії Каппадокійської» (1625), «Акафіст Успенію Богородиці» (1625) (ІЛЛ...077), «Тріодь пісна» (1626 — 1627) (ІЛЛ...061). Він написав «Книгу о вірі единой» (1620), де у спрощеній формі розкривалася сутність богослов'я, а також кілька передмов до книг, що видавалися як за його життя, так й за життя його попередника Єлисея (Плетенецького). Йому належать згадані похоронні промови: «Казанье на честном погребѣ ...Еліссея в іеросхимомонасах Евфимія Плетенецкого...» (1625 р.) (063) та «Омилію албо казанье на роковую пам'ять ... Еліссея ... Плетенецкого» (1625). Архимандрит був автором присвяти князю

Святополк-Четвертинському у книзі « Беседи св. Іоанна Златоуста на 14 посланій св. апостола Павла». (55) , в якій перераховує заслуги перед батьківщиною і Церквою його предків та його самого. Присвята мала характер наукової розвідки з вивчення генеалогії цього роду.

Захарія (Копистенський) звертав увагу на необхідність подальшої канонизації печерських святих. Він зауважував: « И ач той так дорогой мощий святых скарб в России некая ныне пред очима малодушных покрыт есть, подлуг неизреченных а дивных судов Божиих; але придет той час, же то, што мовлю, выполнится, и очи рода нашего Российского оглядают, а далних уши слышат, и разбираючи в сердцах прославят Бога». У вступі до книзі «Анфологiон» (1619) він писав: « Молитвами Пречистыа Богородица еяже ходатайствомъ и заступленіємъ святаа обитель сія печерскаа съгражденна и хранима пребывает, сдръжащи в себе Пречестнаго ея Успенія Чудотворный Храмъ и Преподобныхъ отецъ нашихъ Антоніа и Феодосіа, и всехъ святыхъ Печерскихъ (от них же мнози и до днесъ в нетленіи пребываютъ) zde трудившихся и всехъ святыхъ, от века Богу угодившихъ». Архімандрит самочинно помістив поруч із вселенськими та загальноруськими святими імена печерських, раніше місцево шанованих іноків. (56)

Помер Захарія (Копистенський) 21 березня 1627 року (57) Як повідомляється в книзі « Тератургима», архімандрит похований в каплиці князів Корецьких Успенського собору.(58)

Примітки до 4.2

1. ЦДІАК. Ф.128, оп. 1. спр. 73. арк. 10-11.
- 2.Архів ЮЗР. Ч. І. Т. 1... — № 91; Голубев С. Киевський митрополит Петро Могила та його сподвижники / Переклад і адаптація О. Кучерука. //Хроника 2000. Український культурологічний альманах . Вип. 60. К., 2004.— С. 96.
- 3.Гудзяк Б. Криза і реформа: Кіівська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Переклад Марії Габлевич , під редакцією Олега Турія.- Львів: Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2000. — С. 289; Documenta Unionis Berestensis eiusque auctorum (1590-1600) / ред. Athanasius G. Welykij. Romae. 1970 (далі — DUB), № 22, -С. 43-44.
- 4.Гудзяк Б. Криза і реформа... -С. 305; DUB, № 227,235, с. 337-338, 367.
- 5.Гудзяк Б. Криза і реформа ... -С. 305; DUB, № 232,233, с. 362- 367.
- 6.Гудзяк Б. Криза і реформа...-С. 283; ДУВ, № 8-10.-С. 17-24.
7. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Вид. друге, перероблене та розширене.-К.: Критика. 2005.-С. 219.
- 8.Гудзяк Б. Криза і реформа...; ДУВ, № 227,237.- С. 337-338, 367.
9. Архів ЮЗР. Ч.І.Т. 1... № 106.; АЗР. Т.4. — СПб., 1851. № 52.
- 10.АЗР.Т.4 ... № 123.
11. АЗР. Т. 4... № 123.
12. Архів ЮЗР. Ч. -Т.ІІ.-№ 167.
- 13.Гудзяк Б. Криза і реформа ...- С. 279; Жукович Платон Н. Брестский собор 1591 года (по новооткрытой грамоте, содержащей деяния его) // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук 12(2) (1907) —С. 45-71.
14. Яковенко Н. Н. Нарис історії ...-С. 234.
15. АЗР. Т. 4. — СПб., 1851. № 112, № 162.
- 16.АЗР. Т.4...№ 71.
- 17.АЗР. Т.4...№ 112, 162.
18. Архів ЮЗР. Т. 2. №№ 16,17; АЗР. Т.4...№ 162; Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа. — Т. ІV. Вильна. — С. 81-82.

19. Історія Русской церкви Макария, митрополита Московского и Коломенского. Т. X. Период самостоятельной русской церкви. Патриаршество в России.- СПб., 1881. Кн. 1 — С.308; Виленский Свято-Духовский монастырь// Виленський календарь на 1892 год. Вильна. 1891. С. 141, 152-154; Описание древних грамот и актов городов Минской губернии.- Минск. 1848.-С. 68-70, 259,260.
20. АЗР. Т. 4 ... № 124.-С. 178-179.
21. Яковенко Н. Нарис історії України...-С. 234.
22. Викторский П. Западно — русские дворянские фамилии, отпавшие от православия в XVII в. — Вып. 1.-К., 1912.-С. 52.
23. Biblioteka PAN w Krakowe (Бібліотека Польської Академії наук у Кракові. — Відділ рукописів).- № 271.-Арк. 12; О. Юрій Мицик. З нових документів до біографії св. Петра Могили //Хроніка 2000. Український культурологічний альманах. К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв. Вип. 60.К., 2004. — С. 282-283.
24. Слюнькова И.Н. Монастири восточной и западной традиций. Наследие архитектуры Беларуси. — М.: Прогресс-Традиция. 2002.- С. 70, 91, 95, 96).
25. Іоанн Златоуст. «Бесѣды на дѣянїя Свѣтыхъ Апостоловъ». К., 1624.
26. Слюнькова И.Н. Монастири ...-С. 72.
27. ДА у Кракові. — Ф.» Зібрання Русецьких». -№ 65.-С.23,34,37; о. Юрій Мицик. З нововиявлених документів до біографії св. Петра Могили // Україна XVII століття: Суспільство, філософія, культура. Збірник наукових праць на пошану пам'яті професора Валерії Михайлівни Нічик. —К.: Критика. 2005. — С. 376.
28. ІДІАК, Україна.Ф.11, оп. 1, Спр. 7. Арк. 1477зв.-1439; Архів ЮЗР. Ч.І. Т.6.-С.459-462, № СХХХ; -С. 463-465, № СХХХІ; Білоус Н. Київ наприкінці XV- у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. Київ: Видавничий дім « Києво-Могилянська академія». 2008.— С. 224.
29. Сборник материалов для исторической топографии Киева та його окрестностей. Репринтное изд.- К.: Академкнига. 2010. Отд. III. -С. 66; Киевлянин. 1841. — С. 35.
30. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich (далі — SGKP), 1880. Т. VIII .Warszawa. S.429-430; Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) Метрики 1569-1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. Острог-Львів, 2002. —С. 160.
31. Памятники , изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов. — Т. 2.-К., 1846. — С. 17-18.
32. Титов Ф. Императорская Киевская духовная академия. 1615-1915. -К.: Злагода, 2003, — С. 187.
33. Хижняк З.І., Маньківський В.К. Історія Києво-Могилянської академії. Київ.: Видавничий дім « КМ Академія».2003.- С. 19.
34. Кагамлик С. Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII — XVIII ст.). К.: Національний Києво — Печерський історико-культурний заповідник. 2005. —С.143.
35. Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей ... Отд. II.-С.40-41.
36. Ульяновський В.І. Киевские эпизоды из биографии Лжедмитрия I // Духовная культура населения Украины с древнейших времен. —К., 1991.-С.69-83; Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археологической экспедицией Академии наук.-СПб., 1936. -Т. 2.-С. 79, 82, 142.
37. Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. К.: Критика, 2002.— С. 304-305; Жукович П. Н. Протестация митрополита Іова Борецького и других западно-русских иерархов, составленная 28 апреля 1624 года // Статьи по словяноведению/ ред. В.И. Ламанский, Т.З. —СПб., 1910, с. 149-150; Возняк М. Історія української літератури. Т. 2.Ч. 1. Львів. 1921. — С. 259.
38. Яковенко Н. Паралельний світ ... —С. 306; Sysyn F. E. Ukrainian — Polish Relations in the 17th century: The Role of National Consciousness and National Conflict in Khmelnytsky Movement // Poland and Ukraine. Past and Present / Ed. by P.J. Potichnyj. — Edmonton — Toronto, 1980. P. 58 82.
39. Яковенко Н. Паралельний світ ... — С. 296; Deptula Cz. Metropolis // Znak. 1996.- R. 48, nr. 489- 491.
40. Яковенко Н. Паралельний світ... — С. 296- 298; Ричка В.М. Ідея Києва- другого Єрусалима в

- політико-ідеологічних концепціях середньовічної Русі // Археологія.- 1998, № 2.-С. 72-81.
41. НБУВ. ІР. ф. 1. од.зб. 57487; Ульяновський В.І., Яковенко Н.М. Український переклад хроніки Стрийковського кінця ХУІ- початку ХУІІ століття // Рукописна та книжкова спадщина України. Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. Вип. 1. К., 1993.- С. 5-12.
- 42.Кагамлик С. Світло духовності і культури. З історії Києво-Печерської лаври ХУІІ- ХУІІІ ст. Київ.: інформаційно-аналітична агенція « Наш час». 2008. -С.244-246.
- 43.Візерунок цнот...» як історичне джерело до біографії архімандрита Єлісея Плетенецького // Лаврський альманах. Вип. 7.-К.. 2002.-С. 105-107.
44. Архив ЮЗР.-К., 1914.- Ч.І. Т. 8, вып. 1.-С. 378.
45. Гудзяк Б. Криза і реформа... -С.188, 284, 285, 289, 296, 305, 307; Monumenta Confraternitatis ... Т. 1,№ 215.- С. 334 — 339.
46. Кагамлик С. Світ духовності...- С. 248-250.
- 47.Памятники полемической литературы в Западной Руси/ Ред. Петр Гильтебрант.-СПб., Кн. 1. 1876. — С. 312.
48. Грушевський М. Історія України-Русі.- К.: Наукова думка. Т. 7. 1993.-С. 409.
49. Грушевський М. Історія української літератури. К.: Либідь. Т.6. 1993.-С.105.
- 50.Гудзик Б. Криза і реформа...-С. 36.
51. Яковенко Н. Паралельний світ...- С.312-314; Її ж. Нариси історії України...- С. 291.
- 52.Яковенко Н. Паралельний світ...-С. 305; Єршов А. Коли і хто написав Густинський літопис?// Записки НТШ.- 1930.- Т. 100, Ч. 2. -С.202-211).
- 53.Толочко О. Де було написано Густинський літопис? // Історичний збірник: Історія, історіософія,джерелознавство.-К., 1996.-С. 15; Його ж. Текстологічні спостереження надзбірниками, що містять Густинський літопис (До питання про реконструкцію архетипу)// Український археографічний щорічник.- 1999. — Вип. ¾.-С. 161-163; Яковенко Н. Паралельний світ...-С. 305)
54. Яковенко Н. Нариси історії України...-С. 290)
- 55.Титов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Україні в ХУІ-ХУІІІ ст.: Всезбірка передмов до українських стародруків.-К., 1924.-С. 68-80. Подача й адаптація О.М. Дзюби; Українські гуманісти епохи Відродження. Частина 2.-К.: «Наукова думка». « Основи». 1995.-С. 333-369)
56. Кабанець Є.П. Історія печерської канонізації та стилі відомості про печерських святих //Дива печер лаврських. Київ.: Видавничий дім» КМ Academia», 1997.-С.48.
57. Кагамлик С.Світло духовності... С.250.
58. Кагамлик С. Києво-Печерська лавра...-С.309.

4.3. Поховання в Києво-Печерському монастирі митрополита Київського, архімандрита Лаври Петра (Могили).

Після смерті Захарії (Копистенського) на посаду архімандрита претендували кілька осіб. Серед них був вже згаданий ігумен приписаного до Києво-Печерської лаври Пінського Дятловецького монастиря Василь (Копистенський), родич покійного архімандрита Захарії (Копистенського).

Ще одним кандидатом на цю посаду був “велебний отець Герман Тишкевич” – родич похованих в Лаврі Скумина (Івана) Львовича Тишкевича та інших членів родини Тишкевичів. За архімандрита Єлисея (Плетенецького) Герман Тишкевич був намісником Пінського Лецинського та ігуменом київського Микільсько-Пустинного монастирів. Проте згодом він прийняв унію¹. Його родичами були князі Острозькі, Заславські, Вишневецькі, Замойські та інші.

Так, Софія Янушівна Заславська (+1618) – онука Кузьми Івановича Заславського (+1556) та кнг. Анастасії Юріївни Гольшанської і Дубровицької, була пошлюблена з воєводичем берестейським Федіром (Фридрихом) Юрійовичем Тишкевичем – Логойським. Анастасія Юріївна була онукою страченого 1481 р. кн. Івана Юрійовича Гольшанського і Дубровицького та кнг. Ганни Михайлівни Чорторийської. Вона найбільш znana завдяки тому, що профінансувала створення 1556–1561 рр. унікальної книжкової пам’ятки – Пересопницького Євангелія – першого перекладу Святого Письма національною мовою в Україні. Євангеліє: “...зложене Михайлом Васильовичем, сином протопопа Синицького, накладом княгині Заславської”².

Дочка похованого в Києво-Печерському монастирі кн. Костянтина Івановича Вишневецького Ганна Іванівна (+1634) була дружиною Яна Замойського, а її двоюрідна сестра – Софія Андріївна – дружиною Яна Остафійовича Тишкевича. Можливо, Герман Тишкевич сподівався, що його колишнє чернецтво у Печерському монастирі могло бути позитивним чинником під час обрання його архімандритом обителі. Проте, найімовірніше, він покладався на підтримку свого родича – київського воєводи, яким упродовж 1619–1628 рр. був Томаш Замойський³, чоловік онуки Василя-Костянтина Острозького Катерини Олександрівни (+1642).

Ще одним претендентом на архімандрію був Петро (Могила) – син колишнього хотинського паркалаба, гетьмана сучавського, а згодом – воєводи Волощини (кінець 1600 – вересень 1602 рр.), воєводи Молдови (червень 1606 – 1607 рр.) Симеона Могили (+2 жовтня 1607 р.). Печерським архімандритом став Петро (Могила) (Іл. 158, 092). Братія обителі не заперечувала проти його обрання, імовірно, тому, що родичі останнього здавна були меценатами монастиря, а деякі із них знайшли там свій останній спочинок. Так, чоловік двоюрідної сестри Петра Могили – Раїни Могилянки був сином похованого в Успенському соборі князя Михайла Олександровича Вишневецького. Ця родина була ктиторм православних монастирів. Тісні стосунки пов’язували Петра Могила також із князями Замойськими. Зазначимо, що рід Могила дістав од польського коронного підканцлера Яна Замойського дозвіл узяти до свого герба його родову емблему (три хресто-подібно складені списи)⁴. Пізніше у книзі “Тріюдь цвітна” (1631) (Іл. 118) у присвяті Ф. Замойському від 1.XII.1631 Петро (Могила) писав: “Добродійства ясновельможного Яна Замойського найперше предки і родичі мої мали, коли під час прийняття індегенату в Короні Польській до свого клейноду згодився прийняти”.

Отже, обрання архімандрита найвпливовішого та найзаможнішого православного монастиря відбувалося із кола близьких родичів. Усі вони так чи інак були пов’язані із князями Острозькими, які здавна опікувалися обителлю, а головний її храм – Успенський собор був усипальницею цього роду та споріднених із ним родин.

Імовірно, враховуючи політичну ситуацію щодо Православної Церкви у Речі Поспо-

Книга «Тріодъ квітна» з посвятою Петра Могили Томашу Замойському. Київ. Друкарня Києво-Печерської лаври. 1631 р.

литій, зазначені князі вирішили не обирати архімандритом православного монастиря уніата Германа Тишкевича, якого висували греко-католицький митрополит Йосиф (Велямін Рутський), уніати і католики.

Про особисте життя, дитинство та юність нового архімандрита відомо небагато. Він народився, вірогідно, 21 грудня 1596 р.⁵ Початкову освіту здобув на батьківщині. Коли батька Петра (Могили) отруїла дружина його рідного брата Єремії, майбутньому архімандриту Печерському та київському митрополиту було 11 років. Не виключено, що він разом із матір'ю, угорською князівною Маргаретою, відвідав її батьківщину. В історії Угорщини у той період відбулися позитивні зміни. Після підписання 1606 р. Житва-торокського мирного договору Османська імперія відмовилася від смуги угорської землі, яку турки завжди вважали своєю, хоча її й утримували Габсбурги. Мабуть, юнак з матір'ю здійснили подорож до європейських країн, оскільки, згідно із генеалогічними дослідженнями, рід Могили було пов'язано із багатьма західноєвропейськими панівними родинами Австрії, Баварії, Бельгії, Греції, Саксонії, Франції та Речі Посполитої⁶. Там жили їхні родичі та знайомі. Так, відомо, що свого часу воевода Петро Кульгавий відмовився платити данину турецькому султану, залишив господарство та перебрався до Австрії⁷. Навіть сама подорож, поза сумнівом, могла розширити світогляд юнака, що вплинуло на формування його художніх та культурних смаків, сприяла вивченню ним іноземних мов. Оскільки тоді кожна магнатська родина вважала за потрібне забезпечити своїм дітям європейську освіту, вірогідно, молодий Петро Могила певний час навчався або за кордоном, або у Вільні чи Замості⁸.

Як вважають деякі дослідники, родина Могили оселилася на Західній Україні. Це цілком можливо, бо у Речі Посполитій Могили мали права польського шляхетства, т.зв. “індигенат”⁹. Представники роду Могили були поріднені із шляхтою Речі Посполитої. Так, дочки Єремії Могили – двоюрідні сестри Петра Могили, були пошлюблені з аристократичними польськими князівськими родинами: Анна та Марія (в четвертому шлюбі) – зі Станіславом Потоцьким; Катерина – із Самійлом Корецьким; Ірина – із Михайлом Корибутом Вишневецьким. Це давало змогу Могилам набувати в Речі Посполитій маєтки, у т.ч. на Поділлі й Київщині. Архівні документи свідчать, що, наприклад, 1623 р. Софія Лянцкоронська подарувала Станіславу Потоцькому та його дружині, “Марії з Могили” деякі землеволодіння, у т.ч. м. Бучач із селами¹⁰. У Бучачі Марія Потоцька “Могилянка” заснувала православну Свято-Микільську церкву¹¹.

У Речі Посполитій пізніше жили брати Петра Могили Мойсей, Гаврило та їхня сестра¹².

Нещодавно виявлено архівні документи, опосередньо підтверджують гіпотезу про те, що молодий Петро (Могила) продовжив навчання у Львові. Як доводять дослідники, у київському Службовнику 1629 р. можна побачити дарчий запис Петра (Могили) від 21 квітня 1635 р. своєму вчителю, ієромонаху Грушівського Щеплотського монастиря Христофору Волковицькому¹³.

Як і більшість тогочасних молодих шляхтичів, згодом Петро Могила мав пройти навчання “лицарському” мистецтву і “шляхетському” поводженню при дворі короля або якогось родовитого магната. Оскільки Петро (Могила) був сиротою, після смерті батька йому обрали опікуна, яким став коронний канцлер і гетьман Станіслав Жолкевський¹⁴. Щоб юнак перебував поруч з опікуном, Могили купили маєтки у Більському воєводстві, неподалік Жовкви, резиденції канцлера¹⁵. Про Станіслава Жолкевського відомо, що він був талановитим військовим та дипломатом. Разом із гетьманом великим литовським Яном Каролем Ходкевичем він керував коронним військом, яке 6 липня 1606 р. зупинило рокош, очолюваний краківським воеводою М. Зебржидовським. За це король призначив його київським воеводою. Цю посаду він обіймав у 1608–1618 рр.¹⁶ Тоді за його наказом київський війт Федір Ходика виконав роботи з покращення обороноздатності

Київського замка. Відомо, що Петро (Могила) купив володіння на Київщині та на околицях Києва й часто відвідував місто¹⁷.

У липні 1610 р. військо на чолі із Станіславом Жолкевським розгромило під с. Клушине армію московитів, що йшла на допомогу Смоленську. Він брав участь у поході Лжедмитрія II на Москву, розбивши військо Дмитра Шемяки. Після невдалої спроби князя Самійла Корецького в 1617 р. посадити на молдовський престол нового господаря, лише завдяки дипломатичному хисту Станіслава Жолкевського, вдалося дещо відтермінувати початок війни Речі Посполитої з Османською імперією. Однак коли 1620 р. війна все ж почалася, опікун Петра Могили загинув у битві із турецьким військом 18–20 вересня під ур. Цецора поблизу столиці Молдови – Ясс. Тоді Петро Могила був вже повнолітнім, мав протектора – польського коронного гетьмана Яна Кароля Ходкевича (1560–1621), проте той теж загинув наступного 1621 р. у кривавій битві із турками під Хотиним. Чи був Петро Могила серед тих, хто воював поруч зі своїм опікуном під Цецорою, – невідомо, але панегіристи, як зазначають деякі дослідники, згадують майбутнього митрополита серед воїнів в Хотинській битві¹⁸.

Чому Петро Могила надалі обрав шлях служіння Богові – джерела не повідомляють. Мабуть, його було поранено під Хотиним, бо від народження він не мав військових здібностей, а готувався для державних справ. Як відомо, в 1617–1620 рр. його рідний брат Гавриїл Могила був воеводою Волошчини, а кандидатура самого Петра Могили в 1622 р. розглядалася як претендента на трон Молдови. У родині Могили в лоно Церкви перейшов його дід – логофет Молдавії Йоан Могила, який став ченцем Йоанніке. Дядька Петра Могили Георгій Могила був єпископом Радівців (1580–1588), митрополитом Молдови (1588). Вірянами та меценатами Православної Церкви було багато членів родини Петра Могили. Так, Успенська церква у Львові, чиє будівництво було розпочате 1596 р., зводилася Львівським братством переважно коштом його дядька Єремії Могили, а згодом коштом інших членів родини Могили. Жертвував на храм та допомогу братству й батько Петра Могили – Симеон. По завершенні будівництва церкви на її головній бані золотими літерами було вписано імена головних ктиторів та герби цього роду¹⁹. Львівське братство влаштовувало родині Могили пишні частування, прославляло їх благодійництво в листах, присвячувало їм видані у своєї друкарні книги, вносило їхні імена до братських синодиків²⁰. Можливо, через те Петро Могила не був байдужим до проблем тодішньої Православної Церкви.

У Києві Петро Могила познайомився із київським митрополитом Йовом (Борецьким). Як добре освічена людина, він зацікавився меморіалом останнього “Protestacja” та іншими творами київських вчених. Занурившись у проблеми, які стояли перед Церквою та Київською митрополією, він вирішив долучитися до розв’язання цих складних організаційних та релігійних питань, тому й побажав стати архімандритом Києво-Печерського монастиря, який тоді був в епіцентрі подій. Грамота, якою Сигізмунд III Ваза затвердив обрання Петра (Могили) на цю посаду, датується 29 листопадом 1627 р.²¹

Як архімандрит Петро (Могила) успадкував багато незавершених своїми попередниками судових справ стосовно монастирських володінь, що іноді тяглися роками²². Тому йому доводилося витрачати багато часу, намагаючись захистити монастирські маєтності від претензій на них уніатів та світських осіб різних конфесій. Він долучав до ведення справ досвідчених фахівців: Філофея (Кизаревича), Силуана (Мужилівського), Анатолія (Мужилівського)²³. Одночасно митрополит спрямовував до спірних маєтків озброєних монастирських слуг, щоб вони розбиралися з ситуацією на місцях. Чимало таких сутичок закінчувалися на користь монастиря²⁴. Петро (Могила) судився із панами Горностаями; із Раїною Гербуртівною, дружиною Станіслава Жолкевського за с. Вишеньки²⁵; із шляхтичами: Семеном Павшею та Яном Стецьким, Тишами – Биковськими та Фірлеями²⁶, а також із дружиною Якуба Собеського, київським воеводою Тишкевичем та іншими за

Митра. Вклад митрополита Петра Могили до ризниці Софійського собору в Києві. Основа з зеленого оксамиту, хрест золотий. Прикрашена срібними гравіюваними пластинами, алмазами, смарагдами, рубінами, розшита перлами. Вивезена до Москви.

міста Бориспіль, Бровари, Жуляни із приселками, за маєтності Гнідин, Паньковичі, Княжичі, Бортничі тощо²⁷.

1631 р. архімандрит Петро (Могила) поступився унійному митрополиту (1613–1637) Йосифу Вельямину Рутському маєтком Печурани с приселком Левнищевичи, а натомість отримав “Спаський кут з церквою мурованою” та села Псютичи і Столбець²⁸. Такий обмін був, імовірно, для Петра (Могили) важливим не лише тому, що “Спаський кут” розташовувався біля Києво-Печерського монастиря, а й тому, що тоді серед української інтелегенції вже побувала думка щодо будівництва церкви Спаса на Берестові Володимиром Хрестителем. Приєднання такого храму до володінь давньої Печерської обителі підвищувало престиж монастиря. Ідея будівництва церкви Спаса Володимиром Великим базувалася, вірогідно, на провідомленні “Хроніки” Мацея Стрийковського: “I kazal (Володимир) zmirowac cerkiew w Kijowie Swietego Spassa z kamie wielkiego, na tym miejscu, gdzie byl balwan Piorun przed tym chwalon, i cerkiem swietego Wasila na imie swoje,

ktoremu bulo przemieniono na chrziu, inszych tez cerkwi bardzo wiele na tych miejscach, gdzie przed tym rozmaite balwany staly, roszkal nabudawac kosztem przewaznym”²⁹. Як бачимо, у повідомленні історик помилився, назвавши церкву Св. Василя Спаською. Проте із літописів було відомо, що на Берестовому здавна був монастир, ігумен якого Іларіон згодом став київським митрополитом. У Берестові великий князь Володимир Святославич мав свій заміський двір, й саме там він помер.

Ставши архімандритом, Петро (Могила) багато зробив для ремонту та оздоблення церков Печерського монастиря. Матеріальну допомогу для цього надавали на його прохання православні віряни³⁰. До того ж він власним коштом із батьківської спадщини³¹ викупив заставлене попередніми архімандритами коштовне церковне начиння, а також замовив нове. Він потурбувався про монастир навіть перед смертю, наказавши у своєму заповіті передати йому частину срібла, що йому належала, а також “митру коштовну в перлах з драгоцінними камінцями”, лампаду “в 72 гривні срібла” та всі сакоси із коштовних тканин, за винятком трьох, наданих до Софійського собору та Колегії³².

Петро (Могила) намагався надати церковним відправам в Києво-Печерській лаврі більшої величі. За нього було створено піснеспіви для різних потреб, які мали переважно урочистий характер³³, засновано традицію щотижневого акафісного співу перед чудотворною іконою Печерської Богоматері³⁴, започатковано проведення урочистих відправ на великі свята Православної Церкви, особливо у день храмового свята монастиря. Для проповідей та промов у лаврських храмах Лаври він запрошував талановитих богословів, а деякі із них створював та виголошував особисто³⁵.

Значну увагу архімандрит приділив лаврським печерам, що постраждали під час

Книга «*Лейтургаріон*» («Служебник») з передмовою Петра (Могили). К., Київ. Друкарня Києво-Печерського монастиря. 1629р. а) Титульний аркуш (114) б) Разворот (116)

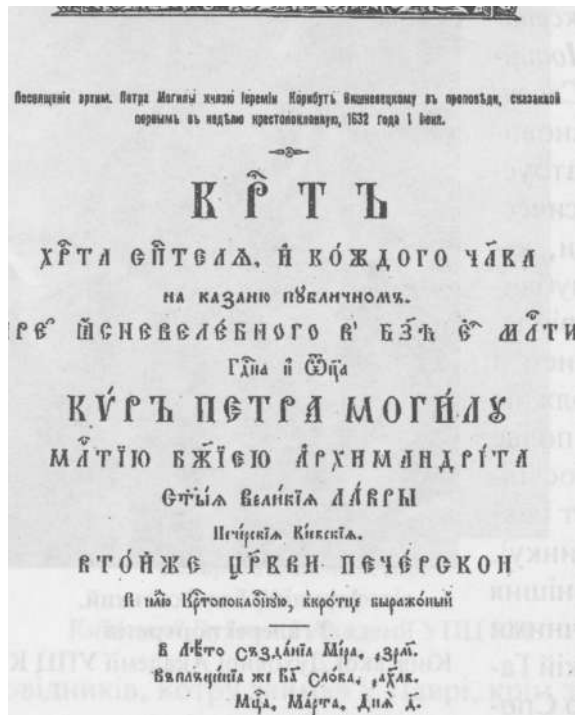
землетрусу 1620 р. Там було продовжено роботи щодо ремонту ділянок підземних лабіринтів, що обрушилися. Тоді ж Петро (Могила) розпочав збирати повідомлення про дива, що сталися в монастирі, які він записував у спеціальну книгу.

1628 р. за редакцією архімандрита було вперше видано візантійську пам'ятку VI ст.: «Повчання» диякона Агапіта імператорові Юстиніану: «Агапіт, диякон. Царю Іустиніану главізны поучительны», де формулювалися основні постулати ідеї обожествлення влади, покликаної здійснювати посередництво між Богом і людьми³⁶.

За архімандритства Петра (Могили) друкарня монастиря продовжувала видавати чудово ілюстровані книги, серед них: «Номоканон» (1629) та «Лейтургаріон» («Служебник») (1629) (Іл. 114, 116) з власними передмовами архімандрита, а також «Тріодь квітна» (1631), до якої архімандрит написав присвяту коронному канцлеру Томашу Замойському (Іл. 117). До того ж було надруковано проповідь Петра (Могили) на неділю хрестопоклонну: «Крест Христа спасителя и каждого ч(е)л(о)вѣка» (із посвятою князю Єремії (Яремі) Корибут-Вишневецькому (Іл. 064).

Архімандрит піклувався про те, щоб тексти книг, які монастирська друкарня готувала до видання, відповідали грецьким оригіналам та давнім слов'янським спискам, оскільки помилки в них приводили до негараздів у церковних відправах³⁷. Переклад та корегування книг потребувало залучення досвідчених фахівців, яких архімандриту доводилося запрошувати зі Львова та інших міст.

Оскільки порушення церковних відправ часто були результатом невідповідності до виконання своїх обов'язків православних священників та неналежним їх ставленням

Сторинка посвяти князю Єремії Корибут Вишневецькому в проповіді Петра (Могили) «Крест Христа Спасителя и каждого человека» (1632).

до цього, Петро (Могила) запровадив за ними сторонній нагляд. Для цього було призначено спеціальну особу, про яку архімандрит писав, що вона буде: "... замість нас, відвідуючи наші маєтності, за всіма вами і кожним окремо під час церковної відправи наглядати, недоліки виправляти, впертих винуватців карати..."³⁸. Нагляд за церковними службами, вірогідно, був украй потрібен, оскільки навіть серед ченців Києво-Печерського монастиря було багато неписьмених. Так, у 1624 р. акт обрання архімандрита Захарії (Копистенського) підписали лише 22 ченці, а за усю неписьменну братію розписався економ Тарасій³⁹.

Однією із найважливіших справ, якою опікувався Петро (Могила) під час свого архімандритства, було вдосконалення лаврської школи, заснованої архімандритом Єлисеєм (Плетенецьким). Він мав намір створити заклад, де не лише б вивчалися східні православні традиції, церковнослов'янська та грецька мови, але й учні мали отримувати знання, потрібні для успішної кар'єри у Речі Посполитій,

де польська мова і латина були необхідними засобами спілкування. Тут мали викладати більш широке коло предметів ніж у початковій школі.

Прагнення Петра (Могили) впровадити зміни у шкільну освіту турбували київських міщан та козацтво, які запідозрили архімандрита у прихильності до уніатства. Тому лаврський "гімназіум" проіснував лише рік, оскільки його довелося з'єднати із Братською школою "греко-слов'янського" профілю, що діяла з 1615 р. на Подолі в Києві. Від того часу залишився цікавий літературний та художній твір – панегірик "Євхаристіріон або вдячність...", який спудеї "гімназіуму" піднесли Петрові (Могилі) на Великдень 1632 р. (Лл. 119). Передмову до нього написав викладач Софроній (Почаський Стефан). На одній ілюстрації до панегірика зображено міфічного предка роду Могили – легендарного героя Давнього Риму Муція Сцевола на горі Парнас (Лл. 125), а на другій – архімандрита Петра (Могили) на горі Гелікон із символами Пастирства, Віри та Мудрості в руках (Лл. 124.). Панегірик складається з двох частин: в одній прославляються вісім наук: граматики, риторика, діалектика, арифметика, музика, геометрія, астрономія, теологія, а в другій – десять муз⁴⁰. Тобто, кожна частина панегірика дає нам уявлення про освітній обрій учнів колегії та про культурні цінності, яких там навчали.

У 1631 р. у Києві помер київський митрополит Йов (Борецький). Петро (Могила) у той час їздив до Львова на освячення Успенської церкви після завершення її будівництва. Тут його урочисто приймали як представника родини, яка була ктитorem храму. Однак він встиг прибути і на похорон митрополита.

Останній залишив заповіт, в якому прохав Петра (Могили) та луцького єпископа Ісакія (Борисковича) поховати його тіло. Печерському архімандриту він доручив розпорядитися своїм невеликим майном, призначив його опікуном над "своїми кривними". У митрополита залишилися дочка, брат, сестра та племінниця. Дочці пізніше довелося су-

«Евхаристиріон albo вдячність...Петру Могилі.. од спудеов гімназіум ... з школи реторіки...» 29. ІІІ. 1632. Київ. Друкарня КІПЛ. Дереворит. Гравюра «Архімандрит Петро Могила на горі Гелікон з ознаками Пастирства, Віри та Мудрості в руках»

«Евхаристиріон albo вдячність...Петру Могилі.. од спудеов гімназіум ... з школи реторіки...» 29. ІІІ. 1632. Київ. Друкарня КІПЛ. Дереворит. Гравюра зображення легендарного героя стародавнього Риму Муція Сцеволи – за родинними переказами родоначальника династії Могили.

дитися з Межигірським монастирем за маєток, що належав батькові. Петру (Могилі) митрополит подарував свою бібліотеку грецьких та латинських книг.

Йов (Борецький) у заповіті доручав Петру (Могилі) виконати прохання Київського братства, міщан та козацтва і з'єднати лаврську школу з братською. Це, як вже зазначалося, Петро (Могила) зробив 1632 р., про що свідчать три документи: відповідний акт від 30.12.1631 р. складений київськими братчиками; грамота від 5.01.1632 р. митрополита Ісайї (Копинського) та лист гетьмана Івана Петражицького від 17 березня 1632 р.⁴¹ Однак ще 11 березня 1631 р. печерський архімандрит написав заяву про свій вступ до Київського братства «як старший брат і опекун, і фундатор того святого братства, монастиря і школи»⁴².

Серед кандидатів на митрополичу кафедру, що звільнилася після смерті Йова (Борецького) Петра (Могили) не було. На неї тоді претендувало три особи. Першим з них був случький протопоп Андрій (Мужиловський), автор полемічного твору «Антидот, или возражение на книгу Апологія, написанную Мелетіем Смотрицким». Цього кандидата підтримували козаки, проте він на той час був одружений. Протопоп Андрій став вдівцем того ж року, проте вже після обрання нового митрополита. Пізніше він був ієромонахом Печерського монастиря. Другою кандидатурою був архієпископ Смоленський, Чернігівський та всього Сівера Ісайя (Копинський), а третьою – згаданий Герман Тишкевич. Кандидатуру останнього відхилили оскільки він був уніатом. Тому київським православним митрополитом обрали Ісайю (Копинського), проте його, як і його попередника, не було офіційно визнано владою.

Бути митрополитом Ісайї (Копинському) довелося недовго, оскільки 1632 р. відбулися важливі події, що внесли кардинальні зміни в політичне й релігійне життя Речі Посполитої. Того року помер король Сигізмунд III Ваза. Під час обрання нового короля

Владислава IV православні висунули свої вимоги — т.зв. “Пункти заспокоєння народу руського”, які він мав виконати, щоб вони погодилися присягнути йому як королю на вірність. 13 листопада 1632 р. Владислав IV склав відповідну присягу. Петро (Могила) був присутній на конвокаційному, елекційному та коронаційному сеймах як головний духовний посол від Києва. Він заручився підтримкою козаків та представників протестанського крила. Незважаючи на те, що виконати програму максимум, як планували православні, тоді не вдалося, але рішенням сейму Православній Церкві в Речі Посполитій відтоді забезпечувалося легальне існування зі значним розширенням її прав.

Київському митрополитові повертався Софійський собор та монастирі Києва та Київської єпархії. Відбулося розділення монастирів та єпархій православної та унійної митрополій. У підпорядкування православному митрополиту передавалися Львівська, Перемишська, Луцька та засновані Мстиславська, Оршанська та Могильовська кафедри. За уніатами залишилися кафедри: Полоцька, Володимиро-Волинська, Пінська та Холмська.

Отже, юридичне закріплення прав Православної Церкви в Речі Посполитій виявилось можливим завдяки наполегливості заможних православних магнатів, духовенства, інших прошарків суспільства, згуртованих навколо православних братств, а також підтримці козацтва. Багато зусиль доклав для цього й архимандрит Києво-Печерської лаври Петро (Могила)⁴³.

Зазначені зміни вимагали внесення певних коректив у ієрархію, висвячену патріархом Теофаном III 1620 р. До того ж Владислав IV відмовився визнати та затвердити ієрархів, у т.ч. митрополита, висвячених тоді Теофаном під козацьким примусом. Отже, виникла необхідність обрання нового митрополита та єпископів. Зважаючи на політичні ризики, делегати сейму не стали відкладати вирішення цих питань та обрали нового митрополита. Ним став Петро (Могила), за кандидатуру якого проголосувало 49 учасників зібрання⁴⁴. Король не заперечував проти обрання Петра (Могили) митрополитом⁴⁵. До того ж Ісайя (Копинський) був тоді вже людиною поважного віку, мало активною та відомою, зокрема, своїм москвофільством⁴⁶.

За Петром (Могилою) зберігалася й Печерська архимандрія, яку було з'єднано із митрополією. Пізніше за митрополитом поступово закріплювалися різні володіння. Так, наприклад, універсалом від 30.03.1633 р. Владислав IV підтвердив Петру (Могили) права на лаврські маєтності Бобовичі, Верещачичі та Авеляни на Стародубщині⁴⁷.

На митрополита Петра (Могилу) висвятили у Львові наприкінці квітня 1633 р. екзарх патріарха Константинопольського Кирила I Лукаріса львівський єпископ Єремія (Тисаровський) з єпископами: пінським і туровським Аврамієм (Страгонським), луцьким Ісакієм (Борисковичем), холмським Паїсієм (Іпполітовичем)⁴⁸. Водночас Петро (Могила) отримав від патріарха титул екзарха Святого апостольського константинопольського престолу.

Ще до приїзду митрополита до Києва і нового освячення кафедрального собору Святої Софії⁴⁹, призначеного на 7 липня 1633 р., було зроблено все для підготовки цього храму. Оскільки після Берестейської унії 1596 р. ним володіли уніати, група духовних та світських осіб на чолі з прихильниками Петра (Могили) Силуаном (Мужиловським), Сильвестром (Косовим), Софронієм (Почаським) та іншими, користуючись королівським привелеєм на повернення храму православним, змусили уніатів покинути Софійський собор та сусідні церкви⁵⁰.

У Києві студенти Колегії під час зустрічі нового митрополита привітали його панегіриком “*Mnemosyne slawy, prac i trudow przeswietnego w Bogu i m.o. Piotra Mohily*” (Київ, 1633), а типографи друкарні Печерського монастиря — панегіриком “*Евфонія веселобрячая*” (“Дзвінкоголосий хорал”). У цьому хвалебному вірші вони висловлювали надію, що новий митрополит поверне престиж Православній Церкві та Київській митрополії,

стане в обороні руських прав “немов біблійний щит”; наголошували, що руїни Софійського собору промовляють до нього у надії, що він відновить храм, а також висловлювали сподівання, що Петро (Могила) сприятиме розвитку видавничої і освітньої діяльності⁵¹.

* * *

Київський митрополит Петро (Могила) виправдав очікування, що на нього покладалися. Він багато зробив для повернення Києву – столиці давньої могутньої держави – Київської Русі, що набула християнство від Візантії, його колишню славу та сакральну значущість. Для цього він розпочав реалізацію великої та багатогранної церковно-політичної програми, яка, по-перше, містила зусилля із повернення із небуття та запустіння найдавніших та найголовніших святинь Києва: кафедрального Софійського собору, Десятинної церкви – усипальниці Хрестителя Русі; церкви Спаса на Берестові, побудованої, як вважали, Володимиром Великим та Михайлівської церкви Видубицького монастиря. Ці споруди були неначе ілюстраціями до ідей, проголошених у творах Йова (Борецького) “Протестація”, Захарії (Копистенського) “Полінодія, або книга оборони” та інших мислителів того часу.

По-друге, Петро (Могила) намагався перетворити всі зазначені храми на святині, де зберігалися б православні реліквії, передусім – мощі святих Київської Русі. Він звернув особливу увагу на звеличення Києво-Печерського монастиря – обителі, де зародилося чернецтво на Русі, та де спочивали численні мощі її насельників – перших київських угодників. Митрополит багато зробив для того, аби вирішити питання їхньої канонізації.

1635 р. під час ремонтних робіт та розбирання руїн, що залишилися від давньої Десятинної церкви було виявлено мармурові саркофаги із рештками, як вважали, Великого князя Київського Володимира Святославича та його дружини – візантійської принцеси Анни. Часточки мощей святого Володимира митрополит наказав покласти у давні київські храми: Софійський кафедральний собор, Успенський собор Печерського монастиря та церкву Спаса на Берестові.

* * *

Петро (Могила) відновив діяльність монастиря при Софійському соборі, побудував навколо храму огорожу і монастирські споруди та розпочав реставрацію самого собору⁵². Деякі дослідники вважають, що митрополит запросив італійського архітектора Октавіана Манчіні як керівника відновлення храму та кількох помічників. Архітектор залишив автобіографічні нотатки, з яких дізнаємось, що тоді в Києві працювала група митців, які помітно впливали на тогочасне інтелектуальне життя в Києві. У роботі вони користувалися західноєвропейською літературою, в т.ч. трактатом Себастьяно Серліо: “Regole generali de architectura di Sebastiano Serlio”, виданим 1551 р. у Венеції⁵³. Альбом містить нотатки Октавіано Манчіні та інших фахівців, зроблені в Києві, й там навіть поставлено дати – 1637 та 1638 рр. Дослідники зауважили, що серед кужбушків лаврської малярні є копії гравюр із альбому, створеного Агостіно Каррачі – вчителя Октавіана Манчіні⁵⁴.

Де і як познайомився Петро (Могила) з Октавіано Манчіні наразі невідомо. Останній нібито стверджував, що митрополит запросив його до Києва передусім для відновлення Софійського собору⁵⁵. Питання що було зроблено архітектором у соборі і чи взагалі працював він на цьому об’єкті – залишається відкритим, оскільки не підтверджено іншими джерелами.

Петро (Могила) вимагав від виконавців робіт збереження автентичних давніх частин собору та його настінних розписів. Тоді ж, як доводять дослідники, роботи не обмежилися лише реставраційно-консерваційними заходами⁵⁶ тому, що митрополит вирішив втілити у монументальному комплексі собору ідею уславлення Володимира – Хрести-

Художник А. ван Вестерфельд.
Софійський монастир у Києві. 1651 р. Копія XVIII ст.

теля Русі. Це знайшло відображення у ктиторському написі Петра (Могили) на арках центральної бані собору; у поновленому тоді княжому портреті XI ст., на якому перед по- статтю князя Ярослава Мудрого було написано фігуру князя Володимира Святославича; у бажанні розмістити в інтер'єрі храму раку з мощами св. князя Володимира; у присвяті вітваря та каплиці храму на честь св. рівноап. Володимира⁵⁷.

Намагаючись перетворити головний храм Київської митрополії на святиню, де б зберігалися святі мощі й численні православні реліквії, було створено ще одну каплицю – усипальницю, призначену для розміщення раки з мощами священномученика митрополита Макарія, вбитого татарами 1497 р. Гробницю бачимо на малюнку Абрагама ван Вестерфельда (1651)⁵⁸. Надання особливого значення шануванню Макарія було, як вважають дослідники, одним із найважливіших кроків Петра (Могили) на шляху етно- конфесійної консолідації українського суспільства⁵⁹.

Тоді ж для собору виготовили новий головний іконостас та було написано храмову ікону Св. Софії. Про те, що іконостас було виготовлено, або його розпочали створювати за Петра Могили, свідчить повідомлення Павла Алеппського, який 1651 р. писав, що іконостас “новий...” і такий гарний, “... що жодне перо не в змозі його описати...”⁶⁰.

Результати здійснених Петром (Могилою) робіт із реставрації собору бачили фран- цузський військовий інженер і картограф Гійом Левассер де Боплан (1641) та архідиякон Павло Алеппський (1654).

Боплан в своєму “Описі України...” писав: “... Храм Святої Софії має гарний фасад і чудовий вигляд, з якого б боку на нього не глянути... у цьому храмі є гробниці кількох королів...”⁶¹.

Павло Алеппський про собор повідомляє: “Здание ее (церкви – О. С.) четырехуголь- ное и все сводчатое, из камня, кирпича и извести внутри и снаружи. Но со стороны западного нартекса она наполовину в развалинах”. Тобто завершити реставрацію Пе-

тро (Могила) не встиг. Але подальший опис храму архідияконом свідчить, що обсяг виконаних тоді робіт був доволі значним. Так, митрополиту вдалося повністю реалізувати найбільш складний та коштовний етап робіт – влаштування нового даху та куполів над собором: *“...все число куполов этой церкви восемнадцать, а число больших золоченых крестов на куполах, зубцах и горбообразных сводах тридцать шесть...Все купола крыты блестящею жестью”*⁶².

Петро (Могила), вірогідно, вважав, що він виконав запланований ним етап робіт на Софійському соборі, оскільки у своєму заповіті не залишив кошти для їх продовження. Він лише доручив передати до храму частину срібла, що йому належала, а також *“митру на блакитному оксамиті, бляхами обложену”* та два сакоси із коштовних тканин⁶³.

* * *

Другим храмом, який реставрував Петро (Могила), була церква Спаса на Берестові. Цей храм було обрано не випадково. У той час дуже популярною була *“Хроника”* Мацея Стрийковського, що було перекладено, як вже йшлося, лаврськими ченцями за Єлисея (Плетенецького). Про цей храм історик повідомляв: *“И велел (Владимир) выстроить церковь Святого Спаса ...на том месте, где был идол Перун перед тем почитаем”*.

Петро (Могила) повернув церкву від уніатів 1631 р., коли ще був печерським архімандритом. Територія, на якій розташовувався храм, тоді активно експлуатувалася. Археологи виявили тут залишки численних предметів господарського та побутового при-

Ктитурська композиція «Дар Петра Могили».

Фрагмент ктиторської композиції «Дар Петра Могили». Портрет митрополита, який подає Господу відбудований ним храм.

значення, а також срібні монети першої чверті — середини XVII ст., у т.ч. срібні монети короля Сигізмунда III Вази 1623 і 1626 рр. Специфічний склад археологічного матеріалу дає змогу припустити, що на території «кута Спаського» розміщувалася, у т.ч. корчма. Спаський храм тоді діяв, оскільки на кладовищі навколо нього продовжували ховати померлих. Так, археологи знайшли у кишені каптану одного з небіжчиків монету — польський півторагрошовик 1627 р.⁶⁴

Не викликає заперечень твердження деяких дослідників, що Спасо-Преображенську церкву відновили ще в XV ст., імовірно, київські князі Олельковичі⁶⁵. Це підтвердили й проведені в 2001–2002 рр. комплексні дослідження будівельних матеріалів та розчинів усіх частин храму⁶⁶. Тоді було розібрано східну зруйновану частину великої давньоруської споруди, а до її колишнього нартекса прибудовані три апсиди з характерною для того часу системою перекриттів. Такий вигляд мала церква до Петра (Могили). Є інші думки щодо цього⁶⁷, проте вони не є переконливими. Берестово належало в XIV–XV ст. київським князям Ольгердо-

вачам і Олельковичам, а згодом перейшло у підпорядкування київським митрополитам. Відомостей про нього за XVI ст. обмаль.

Петро (Могила), який став митрополитом 1633 р., щоб прискорити перебирання церков у уніатів розіслав православним вірянам грамоти, в яких дозволяв та благословляв відправу богослужінь у храмах, які передавалися королівською комісією, без їх освячення. Він пояснював, що не варто вважати церкви спаплюженими тільки тому, що раніше в них відправляли богослужіння уніати.

Після знайдення 1635 р. у руїнах Десятинної церкви поховання великого князя Володимира Святославича, митрополит влаштував у церкві Спаса на Берестові приділ Св. рівноапостольного князя Володимира та поклав тут часточку мощей Хрестителя Русі⁶⁸.

У 1638 р. церква вже потребувала ремонту. Афанасій (Кальнофойський) у «Тератургимі» пише, що: «її стіни ледве зараз стоять, руїна землею покрилась»⁶⁹. Тому, імовірно, незабаром на храмі почалися відновлювальні роботи. Єдиним джерелом для того, щоб з'ясувати в чому вони полягали, на сьогодні є зображення храму на ктиторській композиції «Дар Петра Могили». Тут зображено митрополита, який навколішках підносить Господу відновлену ним церкву (Іл. 111, 128.). Храм зафіксовано із південного заходу, тому східну його частину не видно. Це є додатковим аргументом вважати, що вівтарні апсиди за Петра (Могили) не будували. Перше, що впадає глядачу в око, коли він дивиться на модель храму — висока дерев'яна двоярусна дзвіниця з хрестом, побудована перед західним порталом замість давнього притвору з трилопатеvim перекриттям⁷⁰. Після розбірки притвору на західній стіні стародавньої церкви залишилися сліди трилопатевої арки та дерев'яних конструкцій (Іл. 109). Пізніше, під час розписів храму це

*Церква Спаса на Берестові після реставрації храму за часів митрополита Петра (Могили).
Розписи та сліди від первісного трьохсклепінчастого перекриття притвору
на західному фасаді давньоруського храму.*

було вдало використано: у центральній арці було написано композицію “Преображення Господнє” (Іл. 108), в арці праворуч – “Спаситель на престолі” (Іл. 101), а в арці ліворуч – “Богоматір із Христом Дитям на престолі” (Іл. 102). Західну частину колишнього давньоруського храму під час ремонту побілили та вкрили двосхилим дахом з гонтовою покрівлею, над якою з’явився купол на високому барабані з хрестом. Обабіч нього влаштували невеличкі главки з хрестами.

Загальнобудівельні роботи, імовірно, завершили не пізніше 1 листопада 1640 р., оскільки цю дату зазначено в пам’ятному написі на вкладному срібному восьмираменному напрестольному хресті, наданому Петром Могилою до цієї церкви⁷¹ (Іл. 096). У 1641 р. митрополит передав до храму Євангеліє (Львів, 1637) у коштовній оправі (Іл. 091)⁷², а в 1642 р. – срібний позолочений потир (місцезнаходження нині невідомо)⁷³. Ці речі зберігалися в ризниці храму до 1905 р., а потім їх передали на збереження до музею Київської духовної академії⁷⁴.

В 1910 р. під час археологічних розкопок під керівництвом П. Покришкіна розібрали престол в приділі Козьми та Даміана та знайшли під ним мідну дошку з написом про ремонт 1868 р. Повідомлялося, що тоді було виявлено залишки кам’яного престолу, влаштованого Петром (Могилою) і освяченого 1 листопада 1641 р. на честь зазначених святих⁷⁵.

Після завершення будівельних робіт храм розписали, та його було освячено 1643 р. Це підтверджує знайдений під час ремонту головного престолу в церкві в 1860 р. срібний мощовичок-релікварій, на кришці якого було зображено хрест та цифри “1643”⁷⁶. До того ж на західній стіні давньоруського нартекса з внутрішнього боку було зроблено

*Церква Спаса на Берестові після реставрації храма за часів митрополита Петра (Могили).
«Христос на троні»*

*Церква Спаса на Берестові після реставрації храма за часів митрополита Петра (Могили).
Богоматер з Христом дитиною на троні».*

ктиторський напис церковнослов'янською мовою, де повідомляється: “Сию церков созда великий и вся Руси князь и самодержец святой Владимир, во святом крещении Василий. По летах же многих и по разорении от безбожных татар произволением божиим обновися смиренным петром Могилою, архиепископом, митрополитом Киевским, Галицким и всея Руси, екзархом святогоконстантинопольского престола, архимандритом печерским, во славу на Фаворе преобразившегося Христа Бога слова 1643 года, от сотворения мира 7151”⁷⁷ (Іл. 110).

У храмі є ще один ктиторський напис, проте виконаний грецькою мовою, який розміщено із зовнішнього боку цієї ж стіни. Наразі фахівці оприлюднили виправлений та перекладений його текст: “+Петр Могила, архиерей божий, сей храм Господу Владыке соорудил и, совершив этот достославный и приснопамятный дом из камня, расписав перстами греков, славу воздал, которую Ты, Безначальне, во всей земле стяжал крестным страданием, ибо всяк во имя божье в храм славу приносит. Ты же, свод небесный и тяжесть земную во длани держащий, утверди и сей дом навеки нерушимым во славу Твоей державы. В лето от Рождества Иисуса Христа. 1644, ноября 1. месяца ноября, индикта (13)”⁷⁸ (Іл. 107).

Отже, напис свідчить, що церкву було розписано “перстами греків” (Іл. 103, 104, 105, 106). Сучасні науковці припускають, що цими художниками могли бути рідні брати з Північної Греції (Македонії), які були добре знайомі з грецьким богословом Мелетієм Сирігою (1586–1663). Останній мав тісні контакти з Петром (Могилою) із різних релігійних питань та у 1643 р. навіть деякий час жив в Києво-Печерській лаврі, отже, саме він

90

Вклади митрополита Петра Могилі до церкви Спаса на Берестові: а) срібний восьмираменний хрест з гербом роду Могил та дарственним написом. Із колекції НЗКПЛ. КПЛ -М-.... (096, 097)

Вклади митрополита Петра Могилі до церкви Спаса на Берестові: Євангеліє. Львів. 1636р. Оклад прикрашений сріблом, золочінням, гравіруванням, литвом. ЦДІАК. Ф. 739, спр. 43.

міг порадити митрополитові запросити зазначених художників для розписів церкви Спаса на Берестові⁷⁹.

Іконографія, програма розписів в храмі ґрунтуються на підручнику- типіку "Єрмінія" Діонісія Фурнаографіота⁸⁰ та лицевих (ілюстрованих менологіях, календарях) та інших джерелах.

Що ж до ктиторської композиції, то вона мимоволі нагадує подібні візантійські композиції, наприклад, в церкві монастиря Хора (Кахрие Джами), де є зображення Феодора Метохита навколішках, який передає Господу модель заснованого ним храму. Однак Петру (Могилі), поза сумнівом, найбільш близькою була донаторська композиція в усипальниці його роду в церкві монастиря у Сучаві, заснованого у 1580-х рр. батьком митрополита Симеоном та його дядьками Єремією та Георгієм. Тут бачимо зображення молдовського митрополита Георгія, який подає Господу заснований ним храм.

Під час вже згаданих археологічних робіт 1910 р., коли розібрали головний престол церкви Спаса на Берестові, то виявили невелику шиферну плитку з вміщеним в неї олов'яним релікварієм-мо-

Ктиторовський напис на західній стіні давньоруського храму в інтер'єрі храму.

Церква Спаса на Берестові після реставрації храму за часів митрополита Петра (Могили).
Ктиторовський напис на грецькій мові

щовичком. На його верхній кришці було гравійоване зображення хреста з написом: “*ІС ХР Ника*” та датою: “*АХМЄ*” (1645). Релікварій було вкрито шиферною плиткою з таким саме написом⁸¹. Тобто, храм освятили після завершення всіх робіт 1645 р. У своєму заповіті Петро (Могила) розпорядився передати до церкви Спаса на Берестові третину срібла, що йому належала.

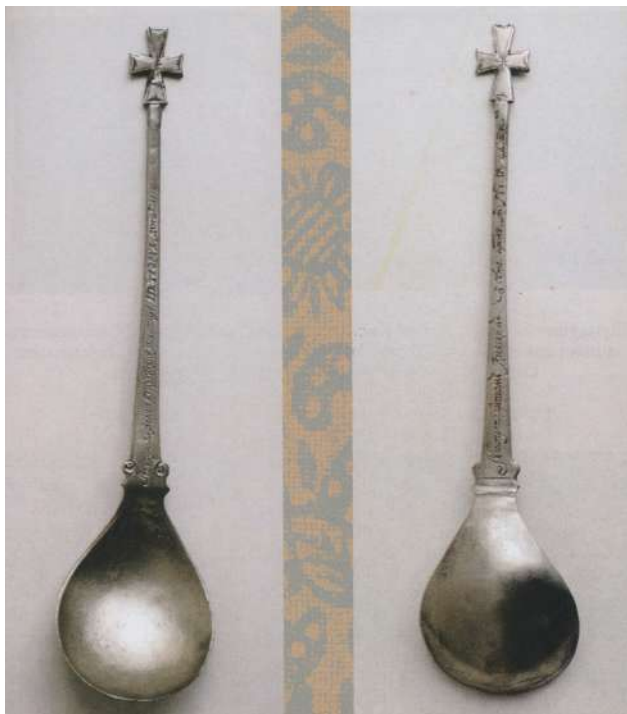
* * *

Розпочавши відновлювальні роботи Десятинної церкви (Іл. 132) митрополит Петро (Могила) не встиг їх завершити, тому в своєму заповіті надав на це “*тисячу золотих*”.

До того ж митрополит планував відновити церкву Архістратиґа Михаїла у Видубицькому монастирі. Імовірно, за Петра (Могили) вдалося повністю виконати на цьому об’єкті загальнобудівельні роботи та освятити храм. Про це свідчать вклади, зроблені митрополитом до цієї церкви: великий восьмикінцевий хрест (1640), срібний потир, прикрашений карбуванням, золочінням, гравіюванням⁸² (Іл. 078), срібну ложницю для причастя (1637) (Іл. 131), а також Євангеліє (1636) у коштовній оправі, на якому є напис: “*Сіє Євангеліє оковано бысть повелением преосвященного митрополита Киевского Петра Могилы и дано есть въ монастырь Выдубецкий. 1642 мая 27 дня*”⁸³. Петро (Могила) надав до ризниці храму книгу “Служебник”, на якому є його дарчий напис⁸⁴. Імовірно, за життя митрополита у церкві не встигли завершити виконання настінних розписів, тому в своєму заповіті він доручив передати Видубицькому монастирю “*п’ятсот золотих готівки*”⁸⁵.

* * *

Особливу увагу Петро (Могила) приділив лаврським печерам. Це не випадково, адже

Вклади митрополита Петра (Могили) до Видубецького монастиря Архістратиґа Михаїла у Києві:
а) Лжиця для причастя. із колекції НЗКПЛ.
б) Потир. Срібло; куття, карбування, золочіння, гравірування. із колекції НМІУ. Інв. № Мт 2308.

саме із них бере свій початок Києво-Печерський монастир — найвизначніший православний духовний центр, значення якого сягає за межі слов'янського світу. Сюди за допомогою та зціленням приходили численні православні віряни, аби поклонитися преподобним Антонію та Феодосію Печерським та іншим лаврським угодникам.

Слава про печери лунала далеко за межами Києва. Про них згадували у своїх працях особи різного фаху та віросповідань: керівник піхоти у польському війську Олександр Гваньїні у книзі “Опис европейської Сарматії” (1581)⁸⁶; купець Мартин Груневег в своїй родинній хроніці (1584)⁸⁷; польський історик Станіслав Старницький в книзі “Опис давньої та нової Польщі” (1585)⁸⁸; посол імператора Рудольфа II до козаків Еріх Лясота (1594) в своєму “Щоденнику”⁸⁹; архімандрит монастиря в селі Корсунь на Гродненщині Данило Корсунський у “Спогадах” (1599)⁹⁰; краківський каноник Симон Старовольський в описі міста, складеному між 1622–1632 рр.⁹¹; французький військовий інженер та картограф Гійом Левассер де Боплан в описі Києва 1647 р. (“Опис України”. Руан, 1650)⁹²; польський поет Себастьян Фабіан Кльонович у поемі “Роксоланія”⁹³.

Петро (Могила) багато зробив для пропаганди культу місцевих реліквій та ікон, вшанування київських святих. Завдяки його зусиллям побачили світ агіографічні твори, які ознайомили читача з життями отців Печерських, а також розповіли про чуда від святих мощей, що відбувалися як у минулому, так й в сучасні митрополиту часи. У такий спосіб ці твори мали піднести духовний авторитет обителі.

У 1635 р. у друкарні Києво-Печерської лаври було видано книги, підготовлені префектом Києво-Могилянської колегії, обраним єпископом Могильовським, Мстиславським та Оршанським Сильвестром (Косовим) “Exegesis to iest danie sprawy o szkolach kijowskich u winnickich...”⁹⁴ і “Paterikon abo zywoty ss. oycow pieczarskich”, в якій він використав переклад польською мовою другої Касіянівської редакції Києво-Печерського патерика, матеріали із твору історика римсько-католицької церкви Цезаря Баронія (+1607) та польських хронік⁹⁵.

Невідомий гравер. Герб та родословне дерево князів Святополк-Четвертинських із книзі Афанасія (Кальнофойського) «Тератургіма».

У 1638 р. в лаврській друкарні побачила світ книга соборного ченця Києво-Печерського монастиря Афанасія (Кальнофойського) “Teratourgema, lubo cuda rtoe byiy tak w samym swiktocudotwornym monasturu Pieczarskim kijowskim ...”⁹⁶, в якій описано чудеса, що сталися в монастирі з 1594 по 1637 рр., у т.ч. із особами неправославного віросповідання. У творі автор демонструє свою високу ерудицію та знання різних мов. Так, наприклад, у передмові до книги бачимо алюзії до Югурти Саллюста та до латинського автора II ст. Луція Апулея, а також низку латинських слів і цитат з Катулла, Сенеки та од Горация⁹⁷.

Мета видання “Тератургіми” — відкинути твердження уніатів та єзуїтів, ніби в Православній Церкві більше не творяться чудеса. Книга мислилася як продовження і закінчення “Патерикона” Сильвестра (Косова). Обидва твори написані польською через те, що ставили перед собою полемічну мету й тому були розраховані та-

кож на польського читача. Книга має своєрідну і складну структуру. Вона починається зі вступу, який містить присвяту князю Четвертинському, дві передмови, перелік авторів та використаної літератури, зауваження та пояснення. Сам трактат складається із трьох частин. У першій містяться описи печер, монастиря та Києва з історією та роздумами про них, а також епітафії відомим особам, які поховані в монастирі та список патронів обителі. У другій частині подані описи чудес, що відбулися в обителі. У третій частині – “Апендихс” – описано додатково чотири чуда (від 1624 по 1630 рр). Твір прикрашають мистецьки виконані гравюри: герб та генеологічне древо князів Четвертинських (Іл. 176), а також титул, заставки та кінцівки. До книги додавалися три карти: два схематичних планових зображення Дальних та Ближних печер та планове зображення території Верхньої лаври з частиною міста Києва⁹⁸. (Іл. 095)

Плани печер 1638 р. є досить інформативними. Вони свідчать, що за Петра (Могили) ремонт печер, пошкоджених землетрусом 1620 р., було завершено. У лабіринтах для більш зручного сполучення було прокопано деякі додаткові коридори, а в їх стінах влаштовано аркасолії, куди встановили нові гробниці з мощами, розмістили ікони преподобних тощо. Можливо, печери прикрасили настінними розписами. Підземні церкви тоді отримали нове оздоблення. У Дальних печерах 1638 р. було три підземні церкви: Різдва Богородиці, Феодосія Печерського та Благовіщення (“святими отцями зроблена”). Над ними на гравюрі показано наземний храм (“церква Різдва найсвятішої Богородиці Діви на горі, відновлена від законної братії в 1635 р.”). Навколо останнього розташовувалося

Антимінс архімандрита Києво-Печерського монастиря Петра (Могили). 1630-і роки

«Требник» Київського митрополита Петра (Могили). Київ. 1646 р.
Друкарня Києво-Печерського монастиря. Розгортка.

«Требник» Київського митрополита Петра (Могили). Київ. 1646 р.
Друкарня Києво-Печерського монастиря.
«Чин молебня до Пресвятої Живоначальної Трійці».
(146)

«Требник» Київського митрополита Петра (Могили). Київ. 1646 р.
Друкарня Києво-Печерського монастиря.
«Послідування коленоклінних молитв, звершуваних у день святої». (142)

«Требник» Київського митрополита
Петра (Могили). Київ. 1646 р.
Друкарня Києво-Печерського монастиря.
«Зцілення від духів нечистих». (143)

«Требник» Київського митрополита
Петра (Могили). Київ. 1646 р.
Друкарня Києво-Печерського монастиря.
«Чин освячення оливи (єлею)». (148)

велике кладовище (*“гробы померлих побожных людей”*). (Іл. 1237)

У Ближніх печерах на плані позначено дві церкви: Введення Богородиці, про яку Афанасій пише: *“церква Офірування пречистой Діви, гарно оздоблена”* та Антонія Печерського, *“висклеплена і декорована”*. (Іл. 1238). Завдяки особливостям виконанням гравюр майстер зміг схематично показати у печерних церквах навіть іконостаси, які мали ярусну побудову та багато ікон. Гравер не залишив свого імені, але позначив план своїми ініціалами: “Л. Т.”, що дає надію, що колись ми його дізнаємося. Такі саме ініціали є на антимінсі Петра (Могили) (Іл. 092) та на деяких дереворитах у книзі “Требник” (1646), наприклад, на гравюрі “Тайна святого хрещення” (Іл. 172).

Петро (Могила) не став, як Захарія (Копистенський), самочинно вписувати імена печерських чорноризців до соборників чи мінейних календарів монастирських книг. Він розпочав із того, що зробив спробу перевірити, чи відповідають християнські чесноти похованих у лаврських печерах ченців вимогам канонізаційних приписів Східної Церкви, а принагідно домогтися їх офіційного визнання.

За взірць митрополит бажав мати твори візантійських авторів⁹⁹. Як відомо, розквіт житійної прози відбувався у Візантії в X ст. Створення окремих житій святих супроводжувала уніфікація всього агіографічного жанру. До цього був причетний Симеон Метафраст, який, досягнувши чиновних висот (був логофетом дрома вже за Никифора Фоки), наприкінці життя взяв чернечий постриг та склав на усі праздники святих упродовж року збірник із 148 текстів, причому зробив стилістичну обробку (стандартизацію – у сучасному розумінні) зазначених текстів. Збірник мав широке розповсюдження у Візантії, про що свідчить велика кількість списків, які дійшли до нашого часу.

Його твір Петро (Могила) замовив, імовірно, на Афоні, хоча грецькі джерела широко друкувалися на Заході – у Венеції, чи навіть в Англії. Тоді митрополитом було укладено “Канон печерським святим”, який потребував розгляду та обговорення з фахівцями із питань канонізації. Мабуть, цю працю, перебуваючи в Києво-Печерському монастирі

160

1643 р., редагував грецький теолог Мелетій Сірігос. “Канон” надрукували у Лаврі у “Слідуваній Псалтирі” (1643–1644). Як вважають деякі дослідники, попри певну декларативність, твір набув рис офіційного церковного маніфесту. Митрополит, імовірно, планував підготувати Менологій (Місяцеслів) – збірку коротких життєписів святих, розміщених у календарному порядку відзначення днів їхньої пам’яті, де б містилися окремі пам’яті й лаврським ченцям. Унікальний характер такого збірника, що поєднував би вселенську і місцеву традиції, мав відторгнути будь-які звинувачення в їх неканонічності¹⁰⁰.

* * *

У період чотирнадцятилітнього (1633–1647) правління Петром (Могилою) Православною Церквою було засновано кілька нових монастирів, переважно на території знов створеної Могильовської єпархії, до якої увійшли Мстиславська, Оршанська і Могильовська кафедри. Так, 1633 р. було завершено будівництво Богоявленського братського монастиря в Могильові, який став резиденцією єпископа нової єпархії Сильвестра (Косова). Ктиторм обителі був мстиславський каштелян Ян Огинський¹⁰¹. Тоді ж біля Могильова було засновано Свято-Духівський (Буйничеський) монастир (1633).

Неподалік від Вітебська було відновлено (1633) Свято-Троїцький монастир на Двині. Ктиторами монастиря були Лев (Самуїл) Богданович Огинський та його дружина Софія.

Поруч із м. Орша заснували Успенський жіночий (Кутейнський) монастир (1641)¹⁰², а біля Мстислава в ур. Тупичівщина – Успенський чоловічий монастир (1641), ктиторм якого був Богдан Вільгельмович Стеткевич. Він надав для розбудови обителі земельну ділянку і будинок¹⁰³.

У Прилуках на р. Птич біля Мінська кнг. Анна Огинська (уродж. Стецькевич) заснувала 1635 р. Свято-Троїцький чоловічий (Ново-Печерський) монастир.

На р. Дніпро біля м. Старий Бихов у маєтку Баркола в Оршинському повіті було засновано Воскресенський жіночий монастир (1641). Ктиторм обителі був мстиславський підкоморій Богдан Вільгельмович Стеткевич, за заповітом дружини Олени Богданівни Соломерецької. 1648 р. у монастирі коштом їхнього сина Федора Богдановича та онука Михайла Стеткевичів було побудовано нову церкву¹⁰⁴.

В 1635 р. брацлавський земський підсудок (1616–1640) Михайло Северинович Судимонтович Кропивницький та його дружина Євдокія Головинська заснували у м. Вінниця на Поділлі жіночий монастир та подарували йому список із Ченстоховського образу Божої Матері. Саме у цьому місті ігуменом чоловічого монастиря служив протягом деякого часу автор книги “Тератургіма” Афанасій (Кальнофойський). Про це дізнаємось із його власноручних нотаток на берегах примірника “Тріодіону” (1631). Всі ці особи були тісно пов’язані з Києво-Печерським монастирем. Так, відомо, що дружину Михайла Кропивницького було поховано 1648 р. у жіночому Печерському Вознесенському монастирі.

Митрополит Петро (Могила) надав багатьом монастирям право підсудності виключно київському митрополиту, вивівши їх із підпорядкування єпархіальним єпископам¹⁰⁵. Він відвідував зазначені монастирі, контролював їх розбудову, призначав архимандрії-

тів, освячував храми та цікавився подіями, що в них відбувалися. Так, наприклад, коли 1633 р. померла ігуменя Корецького монастиря Серафима (Корецька Софія Юхимівна) – онука спочилого у Києво-Печерському монастирі князя Богуща (Євфимія) Федоровича Корецького, митрополит був на її похованні.

* * *

У церковне життя Петро (Могила) запровадив низьку нововведень, що внутрішньо зміцнили Православну Церкву. Одним з таких кроків стала уніфікація літургії і затвердження нових обов'язкових літургійних правил, запропонованих в укладеному ним “Требнику” (Іл. 094) – зводі церковних служб і викладі порядку проведення треб, себто молитв та обрядів. Для цього митрополит та його помічники виконали значну редакційну роботу, добираючи пастирські чини із грецьких та церковнослов'янських текстів тощо.

Одночасно для просвітницьких потреб було підготовлено перший православний Катехізис (“Православне сповідання віри соборної і апостольської Східної Церкви”) із тлумаченням основних правд віри. Цей підручник, що мав зафіксувати догматику Православної Церкви для всього православного Сходу, спочатку обговорили на Синоді, який відбувся 8–18 серпня 1640 р. у Софійському соборі в Києві¹⁰⁶. Потім Катехізис розглядали з 15 серпня по 30 жовтня 1642 р. на помісному соборі у столиці Молдови Яссах. Тоді грецькому теологу Мелетію Сірігосу доручили внести до нього деякі правки та перекласти грецькою, що він й зробив. Наступного року Катехізис схвалили чотири патріархи, та його було затверджено 11 березня 1643 р. Ця праця здобула високу оцінку, де вперше викладено всі догмати східного Православ'я, зокрема щодо символу віри.

Петро (Могила) вирішив видати у 1645 р. польською т.зв. “Малий Катехізис” – “*Zebanie krotkie nauki o artykulach wiary prawoslawno katholicckiey chrzesciansckiey...*”, а також українською – “Събраніе короткой науки о артикулах веры православной-кафолической христианской ведлуг признания и науки церкве”. Співатором цих катехізисів був Ісайя (Трофимович-Козловський).

Дослідники вважають, що Петро (Могила) був автором полемічного твору “*Lifos abo kamien z prosy prawdu ...*” (“Літос, або камінь з праці правди святої православної руської церкви”) (1644) (Іл. 144), написаної ним під псевдонимом Євсевія Піміна (“Пімін” грецькою “пастир”). Це була його відповідь на працю Касіяна Саковича “*Epanorthosis albo Perspektywa ...*” (грецькою “виправлення”) (Краків, 1642). Петро (Могила), відповідаючи опоненту, демонструє свою високу ерудицію, знання богословських творів різних церков. Він наголошує, що і до римського, й до східного обрядів слід ставитися з однаковою пошаною. Він пояснює, що знання грецької й церковнослов'янської мов необхідне русинам для їхніх релігійних потреб, проте для політичної діяльності їм належить знати не лише польську, а й латину, оскільки в Речі Посполитій останньою послуговуються як другою рідною мовою. Знання обох мов потрібне для просування кар'єрними сходами, а також якщо русини хочуть відігравати принаймні якусь політичну роль у цій державі. Він зауважував, що навіть у питаннях віри треба вміти дати відповідь мовою свого співрозмовника¹⁰⁷.

Власні погляди Петро (Могила) найкраще висловив у написаних ним передмовах до книг “Служебник” (1639) (Іл. 114, 116, 140, 150) і “Требник” (1646), у передмові до якого митрополит підкреслив внутрішній зв'язок між “Требниками” руськими і грецькими¹⁰⁸.

Петро (Могила) є автором деяких посвят, у т.ч. київському земському писареві Теодору Проскурі-Суцанському (1615–1647) у “Служебнику” (1636) та “Тріоді пісній” (1627) (Іл. 061), а також мстиславському підкоморю, новогрудському каштеляну, мінському

Памва Беринда. «Лексикон Київ. 1627. Друкарня Києво-Печерського монастиря. Державна бібліотека в Санкт-Петербурзі. Музей книги. Інв.№ 1435.

воеводі Богдану Стеткевичу (1601–1657) в “Учительному Євангелії” (1640) (Лл. 156, 157). Останній, як йшлося, був ктиторм кількох православних монастирів. До того ж він був меценатом Київського колегіуму, де навчалися його сини Михайло та Юрій Богдановичі. Дочка Богдана Стецького – Олена Богданівна згодом стала дружиною майбутнього гетьмана України Івана Виговського (1616(?) – 1664). Зазначені посвяти, а також те, що імена новгородського каштеляна Богдана Стеткевича та земського київського писаря Теодора Проскури-Сушанського фігурують у заповіті Петра (Могили), – свідчать про їхні давні приятельські стосунки.

Серед друзів митрополита були князі Четвертинські: дворідні брати Стефан Яцькович (брацлавський підкоморій в 1625–1655 рр.) та Григорій Остафійович (володимирський війський в 1627–1630 рр., луцький підкоморій в 1638–1651 рр.), а також їх сини: луцький земський підсудок Захаріаш Григорович, одружений з Раїною Хрінницькою, та Микола Стефанович, одружений з кнг. Доміцелою Соломерецькою, дочкою Раїни Гойської та Льва Соломерецького, онукою похованого у Києво-Печерському монастирі Гаврила Романовича Гойського. Рідна сестра Григорія Остафійовича Четвертинського Ганна Остафіївна була дружиною Івана Андрійовича Стеткевича. Підпис останнього, а також Богдана Стеткевича, є серед 49 підписів на акті обрання Петра (Могили) митрополитом.

У заповіті митрополита згадано ктиторів православних монастирів: мінського воеводу Олександра Огинського та хорунжого Великого князівства Литовського Богдана Огинського, а також київського каштеляна Адама Кисіля та брацлавського писаря Сильвестра (Черленковського – О. С.). Дружина останнього була дочкою похованого в Успенському соборі 1624 р. хорунжого брацлавського Миколая Шашкевича.

За заповітом Петро (Могила) доручив надати Київській колегії шість тисяч польських золотих, а також четвертину срібла, яке йому належало. До того ж він передавав сюди свою багато прикрашену з “батьківських скарбів” митру; срібний митрополичий

Портрет архімандрита Києво-Печерського монастиря Йосифа Тризни. Невідомий художник. Іконописна майстерня Києво-Печерської лаври. XVIII ст. Із колекції НМІУ

хрест, сакос з білої парчі, гаптований перлами; а також найбільшу свою цінність – “бібліотеку різних мов”. До Богоявленської церкви він передав “святі моці, запечатані в ковчегові церковному Печерському, а також Животворче дерево хреста Господнього”.

Митрополит потурбувався й про фінансову підтримку монастирів, які не мали прибутку: “Скита, Межигір’я, Тригир’я, Крехова, Угорників, Меара, Густині”, а також дівочих монастирів і шпиталів, особливо шпиталю у “святого Феодосія в містечку Печерському”, який він фундував. На це він заповів 1500 золотих¹⁰⁹.

Петро (Могила) прохав поховати його “...в монастирі Печерському при лівому крилосі між стовпами...”.

Митрополит помер 1 (14) січня 1647 р. За п’ятнадцять днів до смерті він отримав книгу, над якою довго та наполегливо працював – “Требник” (“Евхологион, албо молитослов или требник имеай в себе церковная различная последования иереям подобающая, от святых апостолов прежде, потом же от святых и богоносных отец в различных временах преданная, ныне же благословением и повелением... Петра Могилы... изданный, печерской печати”) (Лл. 159). У творі серед 126 чинів із літургійними та канонічними поясненнями були й ті, що стосувалися похорону. Обряд поховання зображено навіть на одній із гравюр, що прикрашали книгу (Лл. 159). На той час вже було затверджено й “Канон... о погребъ священническом и о памятех о нем”. Завдяки зазначеним творам можна уявити що відбувалося в останні години перед смертю митрополита та після неї.

Памва Беринда. «Лексикон Київ. 1627. Друкарня Києво-Печерського монастиря. Державна бібліотека в Санкт-Петербурзі. Музей книги. Інв. № 1435

Учині похорону мали брати участь лише священнослужителі, які його сповідували; сім священників виконали таїнство соборування. Це були водночас його найближчі друзі.

Слід зазначити, що багатьох духовних побратимів Петра (Могили) на той час вже не було серед живих. Ще як архимандриту йому довелося 13.09.1632 р. поховати в Успенському соборі талановитого митця, письменника, редактора, керівника друкарні, печерського проповідника, перекладача, знавця мов, «человѣкъ свѣдущо въ греческомъ, латинскомъ, славянскомъ и русскомъ языках...» Тарасія (Земку). Поряд із ним того ж року поховали мовознавця, письменника, перекладача, гравера, автора знаменитої книги «Лексикон словеноросский и имен толкованіе» (1627) (Іл. 074, 062) Памву (Беринду). Після 1634 р. там, імовірно, поховали їхнього колегу по творчій праці Лаврентія (Зизанія), автора книги «Грамматика словенска съвершенна(го) искусства осми ъ, албо вызнане върычасный слова, и ины(х) ну(ж)дны(х)», а також додатка до неї «Толкование молитвы, ко-

трои научилъ г(оспод)ь І(ису)с Х(ристо)с оучениковъ своихъ» (1596 р., Вільно)¹¹⁰. Лаврентію приписують ще один текст: «Катехизисъ, албо вызнаніе въры святое соборное, апостольское, въсходнее Церкви»¹¹¹, який він 1627 р. за дорученням архимандрита Петра (Могили) відвозив у Москву, де книгу розглянув московський патріарх Філарет, її скорегували та надрукували (без заглавного листа)¹¹². Тобто, саме з Лаврентієм (Зизанією) архимандрит Петро (Могила) розпочав працювати над створенням Катехизису.

Петру (Могилі) довелося попрощатися зі своїм помічником в одстоюванні прав за монастирські маєтки в багатьох судових справах Філофеем (Кизаревичем)¹¹³, якого митрополит спочатку призначав ігуменом київського Микільсько-Пустинного (до 1636 р.), а потім — Михайлівського Золотоверхого (з 15 січня 1636 р.) монастирів¹¹⁴. Філофей (Козаревич) помер 18 квітня 1645 р., та його поховали в Києво-Печерському монастирі.

Незадовго до своєї смерті Петро (Могила) поховав у Лаврі автора знаменитої «Тератургії», одного із своїх найближчих прибічників та духовних побратимів — ієромонаха Афанасія (Кальнофойського). Той помер навесні або влітку 1646 р. Припущення щодо часу його смерті допомагає зробити заповіт Афанасія, який науковцям нещодавно вдалося відшукати¹¹⁵.

Можна припустити, що біля Петра (Могили) перед його смертю перебували особи, яких він назвав у своєму заповіті. Це — ігумен Михайлівського Золотоверхого монастиря Йосиф (Кононович-Горбацький, призначений на цю посаду після смерті Філофея (Кизаревича), а також ігумени інших київських монастирів: Микільсько-Пустинного (Ісайя (Трофимович-Козловський)); Видубицького (Ігнатій (Оксенович-Старушич)) (Іл. 065); Братського Богоявленського (Інокентій (Гізель)), який одночасно був ректором Київської колегії; а також намісник Софійського собору Костянтин Негребецький. Біля митропо-

Памва Беринда. «Лексикон Київ. 1627. Друкарня Києво-Печерського монастиря. Державна бібліотека в Санкт-Петербурзі. Музей книги. Інв.№ 1435.

лита були й ченці Києво-Печерського монастиря, передусім ті, які входили до складу Духовного собору обителі: уставник Філарет (Губиневич), економ Ананія (Куликовський), соборний старець Федор (Оранський) та два лаврських намісники (Мелетій Красносельський та Варлаам Дитковський (мабуть, один із них був тоді колишнім). Поруч із помираючим був, імовірно, і його духівник – архідиякон Радіон.

Духовним особам, вірогідно, допомагали лікарі та слуги, в т.ч. цирульник Росохацький, якого митрополит теж згадав в заповіті.

Труну із тілом Петра (Могили) спочатку поставили в Софійському соборі. Там вона стояла до 9 (22) березня, а потім її перенесли до Києво-Печерської лаври. З цієї нагоди чернець Києво-Печерського монастиря Йосип (Калимон Іван) підготував панегірик “Zal powionu po pogrzebie ... Piotra Mohily” (Лл. 071, 126, 127). Саме цей юнак 1641 р. як учень зустрічав Петра (Могилу) радісним панегіриком “Sol post ocassum oriens ...” під час відвідин митрополитом колегіуму¹¹⁶.

Петра (Могилу), відповідно до його заповіту, поховали в Успенському соборі на визначеному ним місці біля північного клиросу храму. Саме тут поховання митрополита було виявлено під час археологічних досліджень під керівництвом начальника Архитектурно-археологічної експедиції Інституту археології НАН України В. О. Харламова в 1982 р. Було з'ясовано, що на тому місці, де ченцям довелося копати могилу, містилися більш давні поховання. Там було виявлено рештки щонайменше чотирьох раніше похованих осіб. Черепи та кістки від цих поховань було охайно складено у тканину, покладено в дерев'яну скриньку та перепоховано. Для влаштування нижньої та бокових частин могили використали кам'яні плити із рожевого шиферу від підлоги давньоруського храму. Кришкою зробленого так саркофага стала шиферна орнаментована плита, що колись належала парпету хорів давньоруського собору¹¹⁷. Вишуканий орнамент цієї плити утворюють зображення ранніх християнських символів – риб у плетених стрічкових колах (Лл. Кришка саркофага – а) фото, б) – прорис)). Отже, поховали митрополита так, як колись ховали давньоруських князів. Тіло покійного поклали в дерев'яну домовину та опустили її в шиферний саркофаг. Археологи знайшли дві срібні пластини, що

Портрет архімандрита Києво-Печерського монастиря Йосифа Тризни. Невідомий художник. Іконописна майстерня Києво-Печерської лаври. XVIII ст. Із колекції НМІУ

прикрашали домовину. Одну із них виготовили у формі вишукано оформленого родового гербу Могили. На другій пластині було написано епітафію, вміщену в овал, прикрашений орнаментом, в якому подано розгорнуту біографію митрополита Петра (Могили)¹¹⁸ (Лл. 099, 098, 123).

На згадку про митрополита нащадкам залишилися побудовані за його благословенням храми в багатьох єпархіях відновленої за нього Київської митрополії, а також реставровані та розписані стародавні церкви Києва. Відомо про церковне начиння, яке Петро (Могила) подарував їм (Лл. 129, 130). Багато творів мистецтва, пов'язаних з митрополитом, було втрачено, деякі із них вивезли до Москви (Лл. 135, 136, 137). Залишилися численні книги, створені у друкарні Києво-Печерського монастиря (Лл. 076, 115).

У своєму заповіті Петро (Могила) прохав князів Четвертинських, Огинських, Стеткевичів, панів Проскуру-Суцанського, Сильвестра Черленковського та Адама Кисіля опікуватися Київським колегіумом. Проте навряд чи їм вдалося виконати його прохання. Вже наступного після смерті митрополита року у долях зазначених осіб, як і в історії всієї держави відбулися карколомні зміни. Відтоді Річ Посполита вступила в активну та завершальну фазу розколу і соціального вибуху (Хмельниччини) на українських землях. Цей конфлікт назрівав з останніх років XVI ст. Його спричинило небажан-

ня магнатів та уряду держави визнати за ненобілітованою частиною соціуму її права на землеволодіння і представництво своїх політичних інтересів у Речі Посполитій.

Під час кривавих подій, що відбулися у Києві та Київському воєводстві в 1648–1649 рр., багатьом шляхетським родинам довелося залишити свої домівки та рятувати своє життя втечею.

Після того, як 20 травня 1649 р. помер король Вацлав IV, для козацтва, очолюваного показаченою шляхтою, настав слушний момент, щоб під час обрання нового короля заявити про свої вимоги та домогтися їх виконання.

На період безкоролів'я влада у державі зосередилася у руках канцлера великого коронного Єжи Оссолінського, який виявився неспроможним організувати спротив козацькому війську, зібраному Богданом Хмельницьким, й коронне військо зазнало три ніщівні поразки: біля Жовтих Вод, під Корсунем та біля м. Пилявці. Військо Хмельницького переможно дійшло до Львова та Замостя, тобто, опинилося неподалік Варшави, де 17 листопада було обрано королем Яна Казимира. Причём його кандидатуру було підтримано Богданом Хмельницьким.

Після цього розпочалися перемовини, в яких з боку уряду брав участь Адам Кисіль, призначений київським воєводою. Проте він згодом був також змушений покинути Київ. Він помер 1653 р. та похований в Покровській церкві с. Нискиничі під Ново-Волинськом.

Раніше за Адама Кисіля померли князі Захар Григорович (+ 1649 р.) та його батько Григорій Остафійович (+1651 р.) Четвертинські. Стефан Яцькович Четвертинський помер 1665 р., переживши свого сина Миколая Стефановича (+1659 р.). Мешкали вони далеко від Києва й не мали можливості впливати на події, що тут відбувалися.

Наближеними до нової козацької влади виявилися тільки деякі представники князів Стеткевичів. Згадана вище Олена Богданівна Стеткевич стала 1656 р. другою дружиною Івана Остаповича Виговського, рідний брат якого – Данило був одружений з дочкою Богдана Хмельницького Катериною.

Щодо інших осіб, імена яких згадано у заповіті Петра (Могили), то інформацію маємо лише про намісника Києво-Печерського монастиря Мелетія (Красносільського). Він помер 1659 р. та похований біля Успенського собору. Принаймні саме там було виявлено надмогильну плиту із написом про його поховання (**Іл. 1235**). Чотирма роками раніше у монастирі було поховано й наступника Петра (Могили) на архімандритчій посаді – Йосифа (Тризну), який помер 1655 р. (**Іл. 159**). На стіні Успенського собору було написано портрети архімандритів монастиря, у т.ч. Йосифа (Тризни) та митрополита Петра (Могили). Під час археологічних досліджень храму виявлено надмогильні плити, які могли належати похованням осіб, які померли у період, що розглядається (**Іл. 193, 194, 195**).

Примітки:

1. Голубев С. Київський митрополит Петро Могила та його сподвижники. Хроніка-2000. Український культурологічний альманах. 2004. Вип. 60. С. 76.
2. Хижняк З. І., Маньківський В. К. Історія Києво-Могилянської академії. Київ : ВД “КМ Академія”, 2003. С. 13–14.
3. AGAD, AZ, sygn. 730, k. 86; Witusik A. Młodość Tomasza Zamoyskiego: o wychwaniu i karierze syna magnackiego w Polsce w pierwszej połowie XVII wieku. Lublin, 1977. S. 153–154; Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. Київ : ВД “Києво-Могилянська академія”. 2008. С. 279.
4. Тріодь цвітна. Київ : Києво-Печерська друкарня, 01.VI. 1631; текст присвяти див. : Тітов Хв. Матеріали

- для історії книжкової справи на Україні в XVI–XVIII вв. Всезбірка передмов до українських стародруків. Київ, 1924. № 36. С. 241–244.
- Голубев С. Київський митрополит Петро Могила... С. 51, 204–205.
- Дузь Л., Ліповцин Є. Родовід Петра Могили. Третя наукова геральдична конференція. Львів. 1993. С. 35–37.
- Голубев С. Київський митрополит Петро Могила... С. 214.
- Терновский Ф. А. Петр Могила. Биографический очерк. КС. Р. I. Т. II. Киев, апрель. 1882. С. 1–24.
- Okolski Szymon. Orbis Polonus in quo antiqua Sarmatarum gentilitia, pervetustae nobilitatis Polonae insignia, etc., specificantur. 1641. Т. 1. Gracoviae, In officina Fr. Caesarii. S. 229; Niesiecki K. Herbarz polski / Wyd. J. N. Bobrowicz. Lipsk. 1839. S. 449; Голубев С. Київський митрополит Петро Могила... С. 63.
- Inwentarz rękopisów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Wrocław. 2000. Т. XVII. S. 16, 22. № 17717, 17719; о. Юрій Мицик. З нововиявлених документів до біографії св. Петра Могили Хроніка-2000. Київ, 2004. Вип. 60. С. 271–284; Його ж. З нових документів до біографії св. Петра Могили. Україна XVII століття. Суспільство, філософія, культура. Збірник наукових праць на пошану пам'яті професора Валерії Михайлівни Нічик. Київ : Критика. 2005. С. 380.
- Deluga W. Grecka wspólnota religijna w Rzeczypospolitej. Uwagi na marginesie książki Inora Lylo. Український гуманітарний огляд. Київ, 2003. Т. 9. С. 53; о. Юрій Мицик. З нових документів до біографії св. Петра Могили. Україна XVII століття... С. 380.
- Niesiecki K. Herbarz polski... VI. S. 450; Голубев С. Київський митрополит Петро Могила... С. 65.
- Ісаевич Я. Д. Українське книговидання. Витоки, розвиток, проблеми. Львів. 2002. С. 177; о. Юрій Мицик. З нововиявлених документів... С. 271–284.
- Голубев С. Київський митрополит Петро Могила... С. 65.
- Памятники, издаваемые Временной киевской комиссией для разбора древних актов. Киев, 1848–1888. Т. II. С. 174; Голубев С. Київський митрополит Петро Могила... С. 66.
- AGAD, Zbiór dokumentów pergaminowych. Sygn. 8096; Urzednicy wojewodztwa kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku. Spisy / Oprac. E. Janas i W. Klaczewski. Kornik, 2002. S. 67.
- Голубев С. Київський митрополит Петро Могила... С. 66.
- Голубев С. Київський митрополит Петро Могила... С. 68.
- АЮЗР. Т. 1. № 22. I–II, III–V, IX, XI, XII; Кучерук О. Герб і титулатура архимандрита та митрополита Петра Могили. Хроніка-2000. Вип. 60... С. 289.
- АЮЗР. Т. 1. № 222. “Октоих, сиреч Осмогласник”. Львів. 1630.
- Голубев С. Київський митрополит Петро Могила... С. 240–241.
- Голубев С. Київський митрополит Петро Могила... С. 227–228.
- Мицик Ю. А. Мужилівський. Чернече ім'я Діонісій. Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання / Упоряд. З. І. Хижняк / За ред. В.С. Брюховецького. Київ : ВД “Києво-Могилянська Академія”, 2001. С. 381; ІР НБУВ, ф. 194, спр. 148; Кагамлик С. Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII–XVIII ст.). Київ, 2005. С. 301.
- Голубев С. Київський митрополит Петро Могила... С. 118, 228.
- Archiwum Państwowe w Krakowie (Державний архів у Кракові), “Зібрання Русецьких”, № 65, арк. 41–45, 51–55; о. Юрій Мицик. З нововиявлених документів ... С. 272, 281.
- Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. Київ, 1981. С. 224.
- Руська (Волинська) Метрика. Київ, 2002. С. 145, 192, 692, 699, 701, 708, 729, 733, 752–753, 755, 757; о. Юрій Мицик. З нововиявлених документів ... С. 272–281.
- Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. Санкт-Петербург, 1897. Т. 1, № 592. С. 504; Красицкий Д. Ф., Федоренко П. К. Усыпальница Юрия Долгорукого / Под ред. акад. Б. Д. Грекова. Москва ; Ленинград : Изд. АН СССР. 1948. ЛА. Спецвыпуск 11. Церква Спаса на Берестові. Вип. 29. Київ. 2014. С. 55.
- Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkich Rusi Macieja Strykowski. Warszawa, 1846. Т. I. S. 132.
- Голубев С. Київський митрополит Петро Могила... С. 130, 230.

- Голубев С. Київський митрополит Петро Могила... С. 130.
- Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков. Київ : Мистецтво, 1977. С.293–294.
- Голубев С. Київський митрополит Петро Могила... С. 150, 232.
- Голубев С. Київський митрополит Петро Могила... С. 150, 232.
- Голубев С. Київський митрополит Петро Могила... С. 151, 232.
- Яковенко Н. Нариси історії ...С. 292; Агапіт, диякон. Царю Іустиніану главізны поучительны. Київ : Друкарня Києво-Печерської лаври. 1628.
- Голубев С. Київський митрополит Петро Могила... С. 147, 231.
- Голубев С. Київський митрополит Петро Могила... С. 149, 232.
- Климовський С. І. Соціальна топографія Києва XVI – середини XVII сторіччя. Київ : Стилос. 2002. С. 120; Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Київ, 1883. Т. 1. С. 233–273.
- Тітов Хв. Стара вища освіта і Київській Україні кінця XVI – поч. XIX в. Київ, 1924. С. 87–94; Українська література XVII ст. / ред. В. І. Крикотень. Київ. 1987. С. 239–256; Українська поезія: Середина XVII ст. / ред. В. І. Крикотень та М. М. Сулима. Київ. 1992. С. 174–188. Частковий переклад українською див.: Аполлонова люття: Київські поетики XVI–XVIII ст. Київ. 1982. С. 35–45. Повний текст в українському перекладі, див.: Українська поезія XVII ст. (перша половина) / ред. В. В. Яременко. Київ. С. 222–250; Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку ХУІІІ століття / авторизований переклад з англійської Марії Габлевич. Під редакцією Андрія Ясіновського. Львів. 2001. С. 188.
- Памятники издаваемые Временною комиссией... Т. II, № 8, 9, 10; Жуковський А. Петро Могила... С. 73–74.
- Памятники, издаваемые Временною комиссией... Т. II, № 2. С. 40–42.
- Ostrowski T. Dzieje u prawa kosciola Polskiego. 1793. Р. 466–467; Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков. С. 79.
- Максимович М. Собрание сочинений. Т. 1. Киев, 1876. С. 390–394.
- АЮЗР. Ч. І. Т. VI. С. 266; Жуковський А. Петро Могила й питання єдності... С. 86.
- Жуковський А. Петро Могила й питання єдності...С. 84.
- Бібліотека Польської Академії наук у Кракові, відділ рукописів, № 277, арк. 12; о. Юрій Мицик. З нових документів до біографії св. Петра Могили ... С. 379.
- Терновский Ф. А. Киевский митрополит Петр Могила. КС. Киев, 1883. Т. II. С. 5; Жуковский А. Петро Могила й питання єдності...С. 86–87.
- Голубев С. Т. Киевский митрополит...Т. 1. Київ, 1883. С. 547. № LXXXVI.
- Голубев С. Т. Киевский митрополит... Т. 2. Київ, 1898. С. 415–416.
- Жуковський А. Петро Могила й питання єдності ... С. 87; Хрестоматія давньої української літератури. Київ, 1951. С. 11; Запаско Я. П., Ісаевич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. Львів : Вища школа, 1981. Кн. 1 (1574–1700).
- Ернст Ф. Київська архітектура XVII віку. Київ та його околиця в історії та пам'ятках / під ред. М. Грушевського. Київ : Державне видавництво України, 1926. С. 125–165; Собор вместо собора. Киевская старина. 1882. № 2. С. 415–417.
- Krynica M., Wierzbicki M. Octaviano Mancini – architekt w sudbie Metropolity Piotra Mohyly. Rozprawy i sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie. T. V. 1959. S. 22–39.
- Міляева Л. Митрополит Петро Могила і духовне середовище 30–40-х рр. XVII ст. Хроніка-2000. Український культурогічний альманах. 2004. Вип. 60. С. 412.
- Міляева Л. Митрополит Петро Могила і духовне середовище ... С. 409, 417.
- Нікітенко Н. М. Собор Святої Софії в Києві. Київ : Техніка, 2000. С. 127–128.
- Нікітенко Н. М. Собор Святої Софії... С. 133; Ї ж. Володимирський меморіал у Софії Київській часів Петра Могили. П. Могила: богослов, церковний і культурний діяч. Київ : Дніпро, 1997. С. 159–167.
- Смирнов Я. И. Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца ХУІІІ века. Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе (1905). Москва, 1908. С. 469.

Нікітенко Н. М. Собор Святої Софії... С. 140.

[Алеппский Павел]. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Украину в середине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским / Перевод с арабского Г. Муркоса. Киев : Типография Киево-Печерской Успенской Лавры. 1997. С. 94.

Боплан Л. Г. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. Київ : Наукова думка, 1990. С. 27.

Алеппский П. Путешествие антиохийского патриарха Макария ... С. 95–96.

Жуковский А. Петро Могила й питання єдності... С. 291–298; Заповіт надруковано за виданням:

Сильвестр, єпископ Лубенський та Миргородський (проф. С. Гаєвський). Заповіт митрополита Петра Могили (1647). Корнберг : Криниця ; На чужині, 1947. 18 с.

Климовський С. І. Соціальна топографія Києва... С. 124; КПЛ-А-НДФ, № 384. Харламов В., Гончар В. Отчет об археологических раскопках памятника архитектуры XII ст. церкви Спаса на Берестове, проведенных на территории Киево-Печерского заповедника в 1989 г.; Мельник О. О. Цвинтар церкви Спаса на Берестові. ЛА. Вип. 29. Спецвипуск 11. Церква Спаса на Берестові. Київ, 2014. С. 147.

Петренко М. З. Киево-Печерський державний історико-культурний заповідник. Путівник. Київ : Мистецтво, 1979. С. 105; Ернст Ф. Л. Київська архітектура XVII віку... С. 155–156.

Гуцуляк Р., Коренюк Ю., Глоба Ю. Нові відомості до історії храму Спаса на Берестові. Пам'ятки України: Історія та культура. Науковий часопис. Число 3 (156). 2007.

Krasny P. Odbudowa kijowskiej cerkwi Spasa na Berestowie przez metropolit "Piotra Mohyla" a problem nawrotu do gotyki w architekturze sakralnej Rusi koronnej w XVII wieku. Buletyn Historii sztuki. Nr 3–4. 2000. S. 337–358.

Жуковский А. Петро Могила й питання єдності ... С. 92.

Троцький П., священник. Возобновление древних киевских храмов митрополитом Петром Могилой. КЕВ. 1863. 9 декабря. Отд. 2. С. 264–265; Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила... Киев, 1898. Т. 2. С. 446–454.

Шевчук В. "Тератургима" Атанасія Кальнофойського. Хроніка-2000: укр. культуролог. альманах. Вип. 17–18. Київ, 1997. С. 40.

Асеев Ю. С., Харламов В. О. Нові дослідження церкви Спаса на Берестові. Археологія Києва: дослідження і матеріали. Київ, 1979. С. 84–90.

ЦДІАК, ф. 739, спр. 43. Євангеліє – вклад Петра (Могили) до церкви Спаса на Берестові.

КПЛ-М-10686 (у колекції Національного заповідника "Киево-Печерська лавра"); КПЛ-А-381. Главная ризничная опись Киево-Печерской Спасо-Преображенской церкви, арк. 63в., 83в.

КПЛ-А-381, арк. 6–6 зв.

Шиденко В. А. О реставрации церкви Спаса на Берестове. ЛА. Вип. 29. ... С. 114.

Лебединцев П. Г. Спас на Берестове. КС. Т. XXII. 1888. июль. Документы, известия и заметки. С. 10; Лебединцев П. Г. Спас на Берестове. ЛА. Вип. 29... С. 27.

Петров Н. И. Древняя стенопись в Киевской спасской на Берестове церкви. ЛА. Вип. 29 ... С. 34.

Ченцова В. Г. Греческая ктиторская надпись в церкви Преображения Господня на Берестове. ЛА. Вип. 29... С. 209–210.

Ченцова В. Г., Пітателева О. В., Лопухіна О. В. Авторство фресок XVII ст. церкви Спаса на Берестові в світлі нових досліджень. Письмові джерела й історико-художній контекст. ЛА. Вип. 29 ... С. 198–199.

Петров Н. И. О древней стенописи в Спасской на Берестове церкви. ТКДА. Киев, 1908. № 2.

Шиденко В. А. О реставрации церкви Спаса на Берестове.... С. 113–114.

НМІУ. Інв. № МТ-2308.

Петренко М. З. Українське золотарство XVI–XVIII ст. Київ : Наукова думка. 1970. С. 62–63.

Максимович М. А. Выдубецкий монастырь. Собрание сочинений. Киев : Тип. М. П. Фрика, 1877. С. 243–255.

- Жуковский А. Петро Могила и питання едности... С. 291–295.
- Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. Отд. II. Киев : Временная комис. для разбора древних актов при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе, 1874. С. 15–16.
- Ісаєвич Я. Мартин Груневег та його опис Києва. Всесвіт. 1981. № 5. С. 211.
- Сборник материалов для исторической топографии Киева С. 14.
- Сборник материалов для исторической топографії Києва С. 18–21.
- Щурат В. [Г.] Перегринация или Путь до Иерусалиму Данила Архимандрита Корсуньского з Білої Росії: Середньовічна пам'ятка староруської літератури в редакції XIV в. по улюцькій рукописи. Жовква : Печатня і наклад ОО. Василян, 1906. 42 с.
- Сборник материалов для исторической топографии Киева ... С.50.
- Боплан Л. Г. Опис України... С. 34–35.
- Кльонович С. Ф. Роксоланія / Пер. М. Білика. Київ, 1987. С. 70–73.
- АЮЗР. Т. 8. С. 422–447.
- Абрамович Д. И. Исследование о Киево-Печерском патерике как историко-литературном памятнике. Санкт-Петербург, 1902; Ісиченко Ю. А. Києво-Печерський Патерик у літературному процесі кінця XVI – початку XVII ст. Київ : Наукова думка, 1990.
- Kalnofoysky Athanasius. TERATOYRGHMA lubo cuda... Kijow : Z drukarni Kijowopieczarskiey, 1638. 356 s.; АЮЗР. Т. 8. С. 448–472.
- АЮЗР. Ч. I. Т. 8. Киев, 1914. С. 477; Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом... С. 183–184.
- Шевченко В. “Тератургима” Атанасія Кальнофойського. Хроніка-2000. Вип. 17–18. ...С. 11–18.
- Sevcenko I. Storia letteraria. La civiltà bizantina dal IV al IX secolo. Aspetti e problemi. Bari, 1977. P. 165.
- Кабанець Є. П. Історія печерської канонізації та стилі відомості про печерських святих. Дива печер лаврських. Київ : ВД “КМ Academia”, 1997. С. 48.
- Журдо Ф. А. История Могилевского Богоявленского братства. Могилев, 1890. С.53. 54, 159 57; Слюнькова И. Н. Монастыри восточной и западной традиции. Наследие архитектуры Беларуси. Москва : Прогресс-Традиция. С. 101; Виленский календарь на 1891 г. Вильна. 1890. С. 101–102.
- Слюнькова Н. И. Монастыри... С. 91, 101, 137.
- Слюнькова Н. И. Монастыри... С. 137.
- Слюнькова Н. И. Монастыри... С. 134.
- Пятницкий И. Тупичевский монастырь Могилевской епархии. Исторический очерк. Могилев-на-Днепре, 1907. С. 9–12; Слюнькова Н. И. Монастыри... С. 91.
- Жуковский А. Петро Могила и питання едности... С. 198.
- АЮЗР. Ч. I. Т. 9. Киев, 1893. С. 375–377; Жуковский А. Спроба здійснення едності Церков у творчості Петра Могили. Хроніка-2000. Вип. 60... С. 386–402; Голубев С. Лифос. АЮЗР. Киев, 1893. С. 70–71.
- Тітов Хв. Матеріали для історії ... С. 367–373.
- Жуковский А. Петро Могила и питання едности... С. 295.
- Возняк М. Граматика Лаврентія Зизанія з 1596 р. ЗНТШ. 1911. Т. 101. С. 5–38; Т. 102. С. 11–87.
- ЧИОНЛ. 1890. Кн. 4. Приложения. С. 1–81.
- Прение Литовского протопопа Лаврентия Зизания с игуменом Илиєю и справщиком Григорием по поводу исправления составленного Лаврентием “Катехизиса”. Летописи русской литературы и древностей / Под ред. С. Н. Тихонравова. Москва, 1859. Т. 2. Ч. 2. С. 88; Ильинский Ф. М. Большой Катехизис Лаврентия Зизания. ТКДА. 1898. Кн. X. С. 266–300.
- Мищик Ю. А. Філофей Кизаревич... Києво-Могилянська академія в іменах...Київ, 2001. С. 285; Кагамлик С. Києво-Печерська лавра... С. 378.
- ІЦДІАК, ф. 169, оп. 7, спр. 1-а; Ульяновський В., Кошіль О. Старожитня бібліотека Михайлівського Золотоверхого монастиря. Вип. 1. Спроби реконструкції кириличної збірки. Київ, 2008. С. 44.
- Aleksandrovych V. The Will and Testament of Afanasij Kalnofojskyj. Harvard Ukrainian Studies. Harvard University, 1991. Vol. XV. № 3/4. P. 415–428.
- Кагамлик С. Києво-Печерська лавра... С. 451; Тітов Ф. Матеріали для історії книжкової справи...

- Київ, 1924. № 62. С. 530; Хижняк З. І. Калимон Іван, чернець ім'я Йосиф. Києво-Могилянська академія в іменах... Київ, 2001. С. 246.
- Архипова Є. І., Харламов В. О. Шиферна орнаментована плита з Успенського собору Києво-Печерської лаври. Археологія. № 3. 1992. С. 139–142, рис. 1, 2.
- НА ІА НАН України, 1982/34. Харламов В. О. Отчет о раскопках Успенского собора Киево-Печерской лавры в 1982 г. Институт археологии НАН Украины.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ **

Джерела

1. Архівні

Центральний державний історичний архів України, м.Київ

Ф. 11. Житомирський гродський суд. Оп. 1. Оп. 1. Спр. 4, 6, 7, 1101.

Ф. 21, 22 — Кременецький гродський

Ф. 25. Луцький гродський суд. Оп. 1. Спр. 1, 8, 14.

Ф. 26. Книги каптурового суду за період 30 серпня 1574 — 9 травня 1571 року. Оп. 1. Спр. 1. 2, 4, 14.

Ф. 44. Вінницький гродський суд. оп. 1. Спр. 1, 222, 736 -зв., 781,

Ф. 62. Київський міський магістрат. Оп. 1. Спр. 3

Ф. 130. Києво-Видубецький чоловічий монастир. Оп. 2. Спр. 1, 1-а.

Ф. 128. Києво-Печерська лавра. Оп. 1. Спр. 73.

Ф. 220. Колекція документів Київської археографічної комісії. Оп. 1. Спр. 27, 28, 37, 64, 128, 648, 650, 651, 652, 654, 655, 657, 658, 662, 663.

Ф. 221. Колекція документів « Нова серія». Оп. 1. Спр. 3, 10, 17, 44, 138,

Ф. 223. Колекція « Серія Б». Оп. 1. Спр. 3, 8, 12, 208, 215, 223.

Ф. 256. Фонд Замойських. Оп. 1. Спр. 1, 3, 7, 53, 60, 79, 91, 144. 126, 129, 158, 180, 251.

Ф. 739. Колекція стародруків. Спр. 43.

Ф. 2070. Загорівський чоловічий монастир. Оп. 2. Спр. 119.

Ф. 2228. Колекція документів на право власності. Оп. 1. Спр. 79, 118, 122, 181, 210, 221, 227.

Національна бібліотека України ім. В. 1. Вернадського НАНУ. Київ

Інститут рукопису

Ф. 2: Історичні матеріали. 1443, 6569, 6571, 6888, 7386, 8230, 14817-14897, 17436, 17447, 17456, 17457, 17458, 17463, 17464, 20755, 20756, 20757, 20948, 20970, 21992, 21994, 22108, 22109, 22622, 23367, 23368, 23369, 57488.

Ф. 160. Зібрання рукописних книг бібліотеки Київської духовної академії. Спр. 834.

Российский государственный архив древних актов, г .Москва

Російський державний архів давніх актів у м. Москва

ф. 389: Литовская метрика Оп. 1, дд. 195, 198, 200, 207,

Ф.1473: Поместно-вотчинный архив юго-Западных земель XVI — XIX вв. Оп. 1, дд. 177, 646.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

Головний архів давніх актів у Варшаві

Archiwum Zamoyskich, sygn. 33, st. 678, 679, 701; sygn. 730. k. 86.

Metryka Koronna, ks. 168. k. 74v — 75; sygn. 178. k. 81 — 81v.

Zbior dokumentow pergaminowych, sygn. 8096, 8792.

2. Опубліковані

Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею. Вильна, 1872. Т. 6.

Акты Литовской метрики, собранные Ф. И. Леонтовичем. Варшава, 1898. Т. 1. Вып. 2. (1499-1507).

Акты Литовско-Русского государства, изданные М. В. Довнар-Запольским. М., 1900. Вып. 1. (1390-1529).

Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 1 (1340-1506). СПб., 1846; Т.(1506-1544). СПб., 1848; Т. 3 (1544-1588). СПб., 1848; Т. 4 (1588-1632). СПб., 1851; Т. 5 (1632-1699). СПб., 1853.

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 1 (1366-1598). СПб., 1862; Т. 2 (1599-1637). СПб., 1865; Т. 3 (1638-1657). СПб., 1863; Т. 10 (1653-1654). СПб., 1878.

Архів Української церкви. Т. 3: Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI — першої половини XVII ст. / Підгот. М. Довбищенко. К., 2001.

Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. I. Т.1 : Акты , относящиеся к истории православной церкви в Юго- западной России. -К., 1859; Ч. I. Т. 6: Акты о церковно религиозных отношениях в Юго- Западной Руси (1322-1648). -К., 1883; Ч. I. Т.7: Памятники литературной полемики православных южнороссов с протестантами и латино-униатами в Юго-- Западной Руси за ХУІ- ХУІІ ст. — К., 1887; Ч. I. Т. 8. Вып. 1. -К., 1914; Ч. I. Т. 9. « Лифос», полемическое сочинение , вышедшее из Киево- Печерской типографии в 1644 году. -К., 1893; Ч. I. Т. 10: Акты, относящиеся к истории Галицко — русской православной церкви (1423-1744 гг.) — К., 1904; Ч. II. Т.1: Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России (1569-1654). -К., 1861; Ч. IV. Т. 1: Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. -К., 1867; Ч. УІІ. Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России (от половины XIII до XV века) — К., 1886; Ч. УІІ. Т. 2. Акты о заселении Юго-Западной России (от половины XV в. до Люблинской унии . — К., 1890; Ч. УІІ. Т. 3: Акты о заселении южной России ХУІ-ХУІІІ вв. -К., 1905; Ч. УІІІ. Т. 3: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в ХУІ-ХУІІ вв., -К., 1909; Ч. УІІІ. Т. 4: Акты о землевладении в Юго-Западной России ХУ- ХУІІІ вв.-К., 1907; Ч. ХУІІІ. Т.5: Акты об украинской администрации ХУІ — ХУІІ вв. -К., 1907; Ч.УІІІ. Т. 5: Акты о землевладении в Юго-Западной России ХУ- ХУІІІ вв. — К., 1911.

Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа, Т. 7, изд. П. Гильтебрандт, А. Миротворцев, Вильна 1870.

Боплан Гійом Левассер, де. Опис України / Пер. з франц. Я. І. Крав-ця, З. П. Борисюк; передм. Я. І. Ісаєвича, В. А. Смоля. К., 1990.

Величко Самійло. Літопис / Перекл. В. Шевчука. К., 1991. Т. 2.

Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Переклад, упорядкування і передмова Ірини Ворончук. Київ — Старокостянтинів, 2001.

«Выписка из посольских книг» о сношениях Российского государства с Польско-Литовским за 1548-1572 гг. / Сост. Б. Н. Морозов. Москва — Варшава, 1997 [Памятники истории Восточной Европы. Источники XV — XVII вв. Т. 21.

Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 г. / Собранные и изданные под ред. В. Антоновича и К. Козловского. К., 1868.

Густынская летопись // Полное собрание русских летописей. СПб., 1843. Т.???

Жерела до історії України-Руси. Т. 8. Матеріали до історії української козащини по р. 1631 / Упор. І. Крип'якевич. Львів, 1908.

Записки киевского мешанина Божка Балыки о московской осаде 1612 г. // Киевская старина. 1882. N 7. С. 97-105.

Інвентарі Олицького замку XVII-XVII століть/ Підг.Володимир Александрович. Луцьк, 2007.

Исторический сборник П. А. Муханова. 2-е изд. М., 1866.

Каталог документів з історії Києва XV-XIX ст. / Упор. Г. Боряк, Н. Яковенко. К.: Наукова думка, 1982.

Каманин И. Описи актовых книг Киевского центрального архив No 3501-3511. К., 1897.

Каталог колекції документів Київської археографічної комісії (1369-1899) / Упор. Я. Дашкевич, Л. Проценко, З. Хомутецька. К., 1971.

Киевский летописец 1441-1621 pp. / Сост. В. Б. Антонович // Сборник летописей, относящихся к истории Юго-Западного Руси. К., 1888. С. 71-92.

Київський літопис першої чверті XVII ст. / Підгот. В. І. Ульяновський, Н. М. Яковенко // УТЖ. 1989. № 2. С. 107-120; № 5. С. 103-114.

Ковальський Н. П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. Днепропетровск, 1975.

Литовська метрика, книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / Підг. Володимир Кравченко. К., 2005.

Литовская Метрика. Книга записей 10 (1440-1523). Вильнюс, 1997.

Литовская Метрика. Книга записей 25 (1387-1546). Вильнюс, 1998.

Литовская Метрика. Отд. 1. Ч. 3: Книги публичных дел. Переписи войска Литовского 1528, 1565, 1567 гг. // Русская историческая библиотека. Петроград, 1915. Т. 33.

Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження / Упор. О. А. Бевзо. К., 1970.
Майборода Р. Люстрації українських зе-мель XVI — XVIII ст. Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів. К., 1999.

Мартин Груневег і його опис Києва / Переклад з нім. Я. Д. Ісаєвича // Всесвіт. 1981. № 5. С. 204-211.

Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2 / Пер.К. Мельник; под ред. В. Антоновича. К., 1890.

Описи Острожчини другої половини XVI-першої половини XVII століття/ Упор. Віктор Атаманенко. Острог, 2004.

Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше утвержденного при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. К., 1896. Т. 2, отд. 3.

Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. 2-е изд. К., 1887.

Пам'ятки. Архів Української церкви. Т. 3. Вип. 1: Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI — першої половини XVII ст. /Упор. М. Довбищенко. К., 2001.

Радзивилловские акты из собрания Российской национальной библиотеки. Первая половина XVI в. / Сост. М. М. Кром. Москва — Варшава, 2002 //Памятники истории Восточной Европы. Источники XV-XVII вв. Т. 6.

Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канце-лярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569-1673. К., 2002.

Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. К., 1874.

Сборник материалов, относящихся к истории. Панов Рады Великого княжества Литовского / Сост. И. Малиновский. Томск, 1901.

Рада Великого княжества Литовского в связи с боярской думой древней России. Ч. 2: Рада Великого княжества Литовского. Вып. 2 (1492-1569). / Малиновский И. Томск, 1912.

Сборник материалов, относящихся к истории Панов Рады Великого княжества Литовского. Добавление. / Сост. Малиновский И. Томск. 1912.

Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Киевской комиссией для разбора древних актов. К., 1916. Вып. 2.

Старый Литовский Статут 1529 года // Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских. 1854. Кн. XVIII. Отд. II. С. 1-106.

Статут Великого княжества Литовского 1566 р. // Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских. 1855. Кн. XXIII. Отд. II. С. 1-242.

Інвентарні описи волинських маєтків князів Сангушків другої половини XVI століття/ Підг. Володимир Кравченко // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Т. 238. Львів, 1999. С. 385-414;

Інструкція сеймику Волинського воєводства 1595 року/ Підг. Микола Крикун// Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Т. 231. Львів, 1996. С. 415-436;

Тестаменти княжого роду Збарзьких / Підг. Д. Я. Демченко // Архіви України. 1999, № 4/6. С. 26-36.

Хорошкевич А. Л. Жалованные грамоты Литовской метрики конца XV в. и их классификация / Источниковедческие проблемы истории народов Прибалтики. Рига, 1970, С. 60-62.

Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardynskiego we Lwowie. Lwów, 1872. Т. III.

Boniecki A. Herbarz polski, Т. 1-16, Warszawa. 1899-1913.
Boniecki A. Poczet rodow w Wielkiem ksiestwie Litevskiem.

Halecki O., Bokiej Gabriel (Hawryto), w: Polski stownik biograficzny, Kraków 1936, Т. 2, S. 243-244.

Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499-1514). Uzasymu knyga 8. Parengė A. Baliulis, R. Firkovicius, D. Antonavicius. Vilnius, 1995.

Lietuvos Metrica. Knyga Nr. 9 (1511-1518). Uzasymu knyga 9. Parengė K. Pietkiewicz. Vilnius, 2003.

Lietuvos Metrika. Knyga nr. 5 (1427-1506): Uzasymu knyga 5 / Parengė E. Banionis. Vilnius, 1993;

Scriptores Rerum Polonicarum. Т. II. Continet: Chronicorum Bernardi Vapovii partem posteriorem 1480-1535. Cracoviae, 1874.

Volumina legum Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae ab anno 1347 ad annum 1780 / Wyd. J. Ohryzko. Petersburg, 1859. Vol. 2: Ab anno 1550 ad annum 1609; Vol. 3: Ab anno 1609 ad annum 1640.

Zródta Dziejowe. Т. V: Lustracje królewsczyzn ziem polskich Wolynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku / Wydal A. Jablonowski. Warszawa, 1877.

Zródta Dziejowe. Т. XX: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Т. IX. Ziemie Ruskie. Ukraina / Opisane przez A. Jablonowskiego. Warszawa, 1894.

Zróżdła Dziejowe. T. XXI: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. X: Ziemie Ruskie. Ukraina / Opisane przez A. Jablonowskiego. Warszawa, 1894.

Zróżdła Dziejowe. T. XXII: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. XI. Ziemie Ruskie. Ukraina / Opisane przez A. Jablonowskiego. Warszawa, 1897.

Zywot Tomasza Zamoyskiego, kanclerza w. kor. Napisat Stanislaw Zurkowski / Wydat A. Batowski. Lwów, 1860.

Urzednicy centralni i nadworni Polski XIV-XVIII wieku: Spisy/ Opr. K. Chtapowski, S. Ciara, L. Kadziela, T. Nowakowski, E. Opalifski, G. Rutkowska, T. Zielinska. Kornik, 1992;

Urzednicy centralni i dostojnicy Wielkiego Ksiestwa Litewskiego XIV-XVIII wieku. Spisy/ Opr. H. Lulewicz i A. Rachuba. Kornik, 1994.

Urzednicy wojewodztwa ruskiego XIV-XVIII wieku (Ziemie Halicka, Lwowska, Przemyska, Sanocka). Spisy/ Opr. K. Przybos. Wroclaw etc, 1987;

Urzednicy wojewodztwa betskiegoi ziemi chetmskiej XIV — XVIII wieku. Spisy / Opr. H. Gmiterek i R. Szezygiel. Kornik, 1992;

Urzednicy podolscy XIV — XVIII wieku. Spisy/ Opr. E. Janas, W. Ktaczewski, J. Kurtyka, A. Sochacka. Kornik, 1998;

Urzednicy wojewodztw kijowskiego i czernihowskiego XV- XVIII wieku. Spisy/ Opr. E. Janas i W. Ktaczewski. Kornik, 2002;

Urzednicy wolynscy XIV — XVIII wieku. Spisy / Opr. M. Wolski. Kornik, 2007.

Література

Антонович В. Б. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362-1569)/ Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. К., 1885. Т. I. С. 249.

Антонович В. Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти в. К. Ольгерда // Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. К., 1885. Т. I. С. 38.

Алферова Г., Харламов В. Киев во второй половине XVII века. К.: Наук. думка, 1982.

Антонович В. Б. Исследования о городах Юго-Западной России по актам 1432-1798 гг. // Архив ЮЗР. К., 1869. Ч. 5. Т. 1 (Акты о городах). С. 1-91.

Антонович В. Б. Киев, его судьба и значенине с XIV по XVI в. (1362-1569) // В. Б. Антонович. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. К.: Либідь, 1995. С. 534-576.

Антонович В. Б. Киевские войты Ходыки // В. Б. Антонович.

Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. К.: Либідь, 1995. С. 160-185.

Берлинський М. Ф. Історія міста Києва / Упор. М. Брайчевський. К., 1991.

Білоус Н. Київ наприкінці XV-у першій половині XVII століття: Міська влада і самоврядування. К., 2008.

Білоус Н. О. Нове джерело до історії взаємовідносин київських ремісників замкової та магістратської

юрисдикцій // АУ. 1997. № 1-6. С. 101-107.

Білоус Н. О. Документальні джерела з історії магдебурзького права в Києві XVI — першої половини XVII ст. // Самоврядування в Києві: історія та сучасність. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю надання Києву магдебурзького права. К., 2000. С. 101-109.

Білоус Н. О. Київські війти XVI — першої половини XVII ст. // КС. 2002. № 3. С. 32-51.

Білоус Н. О. Привілеї на київське війтівство XVI — першої половини XVII ст. // АУ. 2002. № 1-3. С. 112-124.

Білоус Н. О. Привілеї на війтівство київським міщанам Черевчям // АУ. 2002. № 4-6. С. 239-242.

Білоус Н. О. Київський магістрат XVI — першої половини XVII ст.: організація та структура влади // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. К., 2003. Вип. 2. С. 23-39.

Білоус Н. О. Київська міська канцелярія XVI — першої половини XVII ст. (до питання про реконструкцію) // ЗНТШ. Львів, 2006. Т. ССЛІІ. С. 491-521.

Білоус Н. О. Відносини київської міської влади з воєводами у 1559-1648 рр. Спроби обмеження автономії міської громади // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. Вип. 7: «Конфлікт та порозуміння в історії середньовічної і ранньомодерної Європи». К., 2007. С. 67-82.

Блануца А. Матеріали до реєстру земельних контрактів волинської шляхти (друга половина XVI ст.). К., 2005.

Болховітінов Євгеній, митрополит. Вибрані праці з історії Києва / Упор. Т. Ананьєва. К., 1995.

Боряк Г. В. Іноземні джерела про Київ XIII — середини XVII ст. // УІЖ. 1981. № 12.

Василенко В. Політична історія Великого князівства Литовського (до 1569 р.) в східнослов'янських історіографіях XIX — першої третини XX ст. Дніпропетровськ, 2006.

Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века // Архив ЮЗР. 1888. Ч. УІІ, т. 1. С. 21, 24-25, 32-36.

Власьев Г. А. Князья Острожские и Друцкие // Изв. Рус. генеал. о-ва. Санкт-Петербург, 1911. Вип. 4. С. 14-15.

Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII-XVI ст. Історико-генеалогічне дослідження. Львів, 1996;

Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження.

Ворончук О. І. Про коефіцієнт диму на Волині в другій половині XVI — середині XVII ст. // Український археографічний щорічник. Вип. 3/4. Київ, 1999. С. 212-229;

Ворончук О. І. Шляхетський двір, його слуги і челядь // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 4. Київ, 2004. С. 117-134;

Ворончук О. І. Подружні зради як наслідок практики укладання шлюбів в Україні в XVI-XVII ст. (на матеріалах ранньомодерної Волині) // Там само. Вип. 6. Київ, 2006. С. 161-202.

Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. К., 1883. Т. 1.

Горін С. Монастирі Західної Волині (друга половина XV — перша половина XVII століть). Львів, 2007.

Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 5. К.: Наукова думка, 1994; Т. 7. К., 1995; Т. IX, кн. 1. К., 1996.

Дворниченко А. Ю. Русские земли Великого княжества Литовского (до начала XVI в.). Очерки истории общины, сословий, государственности. Санкт-Петербург, 1993;

Довбищенко М. Розгадані таємниці князів Чарторийських (родинні зв'язки, маєтки та релігійне життя) // Історичний журнал. (2004, № 10-11. С. 3-16;

Довбищенко М. Реалії та міфи релігійного протистояння на Волині в кінці XVI — першій половині XVII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 2. Київ, 2003. С. 57-82;

Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. (історико-топографічні нариси). К., 1996.

Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII століття. К., 1966.

Ісаєвич Я. Д. Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // Київська Русь: культура, традиції. К., 1982.

Ерусалимский К. История одного развода: Курбский и Гольшанская // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 3. Київ, 2003. С. 149-178.

Ерусалимский К. Потомки А. М. Курбского / Ad fontem / У источника. Сборник-статей в честь Сергея Михайловича Каштанова. М., 2005. С. 350-376.

Задорожна О. Ф. Роль социальных структур в распространении протестантизма в Киевском воеводстве в XVI -XVII вв. // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. 2008, No 1 (3). С. 23-30.

Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI — першій половині XVII століття. Львів, 2003;

Кириченко К. Історія Великого князівства Литовського в українській історіографії 1991-2003/4: основні тенденції // Ruthenica. Т.4. К., 2005. С. 215-229.

Климовський С. І. Соціально-топографічний розвиток Києва XVI — першої половини XVII ст. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / Інститут археології НАНУ. К., 1997.

Климовський С. І. Соціальна топографія Києва XVI — середини XVII ст. — К., 2002.

Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст.: кордони воеводств у світлі джерел. 2-ге вид. .-К., 1993;

Крикун М. Земські уряди на українських землях у XV-першій половині XVIII століття// Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Т. 228. Львів, 1994. С.65-122;

Крикун М. (у співавторстві з О. Піддубняком). Матеріали про діяльність городського і земського судів Брацлавського воеводства останньої чверті XVI — першої половини XVII ст. в архіві роду Пісочинських // Збірник праць і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. Львів, 1998. С.81-104.

Кром М. М. Меж Русь и Литвой. Западно-Русские земли в системе русско-литовских отношений конца XV — первой трети XVI. Москва, 1995.

Кром М.М. «Старина» как категория средневекового менталитета (по материалам Великого Княжества Литовского XIV — начала XVII вв. // *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей*. Т.3. К., 1994. С. 126-137.

Кром М.М. Стародубская война 1534-1537. Из истории русско-литовских отношений. Москва, 2008.

Леп'явко С. Про стан українських замків у 1590 р. // УАЩ. 2002. Вип. 7.

Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів, 1996.

Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). Чернігів, 1999;

Лозинский С.Г. История папства. Изд. 3 -М.: Издательство политической литературы. 1986.

Люта Т. Земельна власність Києво-Печерського монастиря в Києві та його околиці в XVI — першій половині XVII ст. // Наукові записки НаУКМА. К., 1999. Т. 14: Історія. С. 30-38.

Люта Т. Земельні володіння Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві та його околицях (XV-XVII ст.). Огляд джерел // Пам'ятки України: історія та культура. К., 1999. С. 92-94.

Мелешко В. Могилев в XVI — середині XVII в. Минск, 1988.

Мухин Н. Киево-Братский училищный монастырь. К.: Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1893.

Однороженко О. Князівська геральдика Волині середини XIV — XVIII ст. Харків, 2008.

Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Киева. К., 1897.

Поліщук В. Князь Богуги Корецький як землевласник та урядних (1510-1576) / Київська старовина. 2001, № 3. С. 56-73.

Поліщук В. Урядницький клан луцького старости Богуша Корецького (на прикладі луцького замкового уряду, 1561-1567 роки // Київська старовина. Вип. 8/9. Київ, 2004. С. 266-197.

Поліщук В. Князі Масальські на Волині у XVI ст. за документами Державного історичного архіву Литви. Київ, 2007.

Поліщук В. Свідки у русько-литовському праві до судово-адміністративної реформи 1564-1566. // Молода нація. Альманах. Вип. 1. К., 2000. С. 123-163.

Поліщук В.. Князь Олицького замку XVII-XVIII століть/ Підг. Володимир Александрович. Луцьк, 2007.
Попельницька О. Історична топографія Київського Подолу XVII -початку XIX ст. К., 2003.

Попов Г.Л. Луцький трибунал 1578 р.// Праці Комісії для виучування західньоруського та українського права. Київ, 1925. Вип. 1. С. 32-58.

Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. К., 1998.

Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. К., 1998 //Україна крізь віки. Т. 6.

Русина О. В. Київська магдебургія: ювілейний комплект // Критика. 1999. N 6. С. 24-26.

Русина О. В. Студії з історії Києва та Київської землі. К., 2005.

«Родословие литовских князей», опубл.:Дмитриева Р. П. Сказание о князьях владимирских. Москва,

Ленинград, 1955. С. 179.

Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). К., 1998.

Собчук В. Від коріння до крони: Дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XV — першої половини XVII ст., Кременець 2014.

Собчук В. Волинський шляхетський рід Гостських (XV-XVII ст.) // Соціум. Альманах соціальної історії. 2005, № 5, С. 143-164.

Собчук В. Украинская шляхта русского происхождения на юге Волыни во второй половине XVI — первой половине XVII в. Историческая генеалогия. Вып. 4. Екатеринбург, 1994. С. 67-73.

Собчук В. Кременецька волость у XVI столітті: територія і поселення // Записки НТШ. Т. 231. Львів, 1996. С. 380-399.

Собчук В.. З історії землеволодінь шляхетських родів із княжими титулами у Південній Волині XV — першої половини XVI століть // Записки НТШ. Т. 249. Львів, 2000. С. 333-360.

Собчук В.. З історії титулованої української аристократії пізнього середньовіччя. Становлення роду Збарзьких тайого володінь на Волині // Молода нація. Альманах. Т. 1. К., 2000. С. 228-245.

Собчук В. Волинський шляхетський рід Гостських // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 2. Київ, 2003. С. 143-164.

Собчук В. Боговитиновичі: генеалогія і маєтки // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. Київ-Львів, 2004. Т. 1. С. 498-537.

Старченко Н., Волинська шляхта у боротьбі за «своє» право: втрати і здобутки (1569 р. — початок XVII ст.), в: Феномен мультикультурності в історії України і Польщі, Матеріали міжнародної наукової конференції, Харків, ХНПУ імені Г. С. Сковороди 18-19 жовтня 2016 р., ред. С. О. Серяков, Харків 2016, с. 154-172.

Старченко Н. Публічність як домінанта культурної традиції (Волинь другої половини XVI століття) // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. Т. 5. К., 1998. С. 69-74;

Старченко Н. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст. // Київська старовина. 2000, №6. С. 58-74; 2001, №1. С. 42-62; №4. С. 20-43.

Її ж. *Świątynia jako miejsce publiczne w Życiu szlachty końca XVI wieku* // *Res Historica*. Zesz. 10. Lublin, 2000. S. 179-188.

Тесленко І. А., Хто є хто в імперії «Старого» князя. «Острозька шляхта» // Соціум. Альманах соціальної історії. 2009, № 8, с. 119-133.

Тесленко І. Акт поділу володінь між кн. Беатою з Костельця і кн. Гальшкою Острозькою 1542 р. як джерело з соціально-економічної історії Острозької волості // *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство* 36. наук. праць. Вип. 3. К., 2001. С. 102-123.

Тесленко І. Помянник Любарського монастиря // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. Вип. 2. Біла Церква, 2001. С. 241-259.

Тесленко І. Боротоба за Остріг: князь Острозький проти острозького старости // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 3. Київ, 2003. С. 99-120.

Тесленко І. Родинний клан Єрличів // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 4. Київ, 2004. С. 135-188.

Ульяновський В. І. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Кн. 1. К., 1994; Кн. 2. К., 1994.
Ульяновський В., Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків, Київ 2012.

Ульяновський В. Відоме і невідоме в біо-графії та діяльності князя К. І. Острозького І Острозька давнина. Т. 1. Львів, 1995. С. 27-31.

Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XVI — середина XVII ст. К., 2000.

Яковенко Н. М. До питання про реконструкцію складу київських судово-адміністративних архівів кінця XVI — першої половини XVII ст. // АУ. 1990. № 5. С. 18-25.

Яковенко Н., Матеріали до персонального складу канцелярій Волині, Наддніпрянщини та Східного Поділля (остання третина XVI — середина XVII століть) // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя, Київ-Львів, 2004, Т. 1, с. 327.

Яковенко Н. Матеріали до персонального складу канцелярій Волині, Наддніпрянщини та Східного Поділля (остання третина XVI — середина XVII століть) // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. Київ-Львів, 2004. Т. 1. С. 320 -357.

Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — XVII ст. К., 2002.

Яковенко Н.. Життєпростір versus ідентичність руського шляхтича XVII ст.(на прикладі Яна/Йоакима Єрлича) // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура / Ред. А. Довга, Н. Яковенко. К., 2005. С. 475-509.

Яковенко Н. Кого топчуть коні звитяжного Корибута: До загадки києво-могилянського панегірика 1648 р. «*Maliores Wiszniewiecciorum*» // Synopsis. Essays in Honor of Zenon E. Kobut / Eds. Serhii Plokhly and Frank Sysyn. Edmonton, 2005. P.191-218.

Яковенко Н. Жарти зі смертю (пародійна мініатюра князя Олександра Заславського на тлі його конфесійної ідентичності) // Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. Львів, 2006-2007. С. 268-281.

Alexandrowicz S. Gospodarcze, prawne i etniczne osobliwosci sieci miejskiej ziem Wielkiego Ksiestwa Litewskiego w XVI-XVII w. // Miasto i kultura ludowa w dziejach Bialorusi, Litwy, Polski i Ukrainy / Red. J. Wyrozumski. Kraków, 1996. S. 61-89.

Anusik Z. Zbarascy i Kalinowscy. Karta z dziejow wielkiej wtasnosci ziemskiej na kresach Rzeczybosbolitei w pierwszej potowie XVII wieku // Miedzy Wschodem a Zachodem.Etniczne i religijne pogranicza Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku. Torun, 2005. S. 74-105.

Augustyniak U. Dwor i klientela Krzysztofa Radziwitta (1585-1640).Mechanizmy patronatu. Warszawa, 2001.

Balinski M., Lipinski T. Starozytna Polska pod wzgledem historycznym, geograficznym i statystycznym. Warszawa, 1885. Wyd. 2. T. 2.

Blaszczyk G. Litwa na przetomie sredniowiecza i nowozytnosci, 1492-1569, Poznan, 2002.

- Blaszczyk G. Diecezja zmużka od XV wieku do pocztku XVII wieku. Ustrój, Poznan 1993.
- Blaszczyk G. Dzieje stosunkow polsko-litewskich od czasow najdawniejszych do wspolczesnosci poczatkow. T. 2: Od Krewa do Lublina. Poznan, 2007.
- Borek P. Ukraina w staropolskich diariuszach i pamietnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja. Krakow, 2001.
- Borek P. Szlakami dawnej Ukrainy. Studia staropolskie. Krakow, 2002.
- Chtapowski K. Elita senatorsko-dygnitarska Korony za czasow Zygmunta III i Wladystawa IV. Warszawa, 1996.
- Dkugosz J. Wladystaw Dominik Ostrogski-Zastawski (1616-1636). Zarys biografii negatywnej// Wladza i prestiz. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI-XVII wieku /Pod red. I. Urwanowicza. Biatystok, 2003. S. 95-101.
- Jucas M., Unia polsko-litewska, tłum. A. Firewicz, Torun 2004.
- Kamienski A. Kariera rodu Siemaszków w XV-XVII wieku // Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica. T. 3. Poznan, 1989. S. 179-202.
- Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. Torun, 2002.
- Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525-1608), wojewoda kijowski i marszalek ziemi Wolynskiej/ Torun 1997.
- Kempa T., Ksiazeta Ostrogscy a kwestia unii polsko-litewskiej w XVI wieku, «Wroclawskie Studia Wschodnie», T. 8, 2004, s. 47-64.
- Kieniewicz L. Senat za Stefana Batorego. Warszawa, 2000.
- Korczak L. Litewska rada wielkoxsiqZeca w XV w. Krakow,1998;
- Kozik L., Biatoruska historiografia Wielkiego Ksiestwa Litewskiego po 1991 roku, «Rocznik Lituanstyczny», T. 2, 2016, s. 249-263.
- Kus J. «Wielkie, ale krotko trwate oyczyzny nadzieje...». Adam Konstanty i Janusz Pawel ksiazeta Ostrogscy, wojewodzice wolynscy /Muzeum w Jaroslaviu: Zeszyty muzealne. Jaroslav, 1998. S. 7-17;**
- Liedke M., Rody ruskie w elicie politycznej Wielkiego Ksiestwa Litewskiego w XVI-XVIII w., «Spoleczenstwo Staropolskie. Seria nowa», T. 1, 2008, s. 137-164.**
- Liedke M. Od prawostawia do katolicyzmu. Ruscy mozni i szlachta Wielkiego Ksiestwa Litewskiego wobec wyznaw reformacyjnych. Biatystok, 2004.**
- Litwin H., Równi do równych. Kijowska reprezentacja sejmowa 1569-1648, Warszawa, 2009.
- Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukraine 1569-1648. Warszawa, 2000.
- Litwin H. Fakeje magnackie na Kijowszezy/nie 1569-1648 // Wladza i prestiz. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku / Pod red. I. Urwanowicza. Bialystok, 2003.
- Litwin H., Rody panskie Braclawszczyzny 1569-1648. Status spoleczny i majatkowy, w: Кризь століття.**

Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя, ред. О. Винниченко, Львів, 2012, . 297-322.

Litwin H. Rody panskie Kijowszczyzny, 1569-1648. Status majątkowy// Przegląd Wschodni. 2002, t. 8, zes.2 (30). S. 235-292;

Litwin H. Struktura wznaniowa szlachty kijowskiej, 1569 — 1648 // Odrodzenie ; Reformacja w Polsce. T. XLVIII. Warszawa, 2004. S. 199-220;

Litwin H., Aktywnosc reprezentacji sejmowej Kijowszczyzny, Wolynia i Braclawszczyzny na sejmach epoki Stefana Batorego, «Przegląd Wschodni», T. 14, z. 2 (54), s. 289-316.

Lulewicz H. Miszkowicze. Kalenikowicze. Tyszkowicze (Tyszkiewiczze). Cztery pokolenia w dziejach rodu (XV wiek — pierwsza potowa XVI wieku)// Waldza i prestiz. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI-XVII wieku / Pod red. I. Urwanowicza. Białystok, 2003. S. 306-329;

Mazur K., Na drodze ku równouprawnieniu: Rusini w panstwie polsko-litewskim do 1569 roku, w: Od Horodta do Horodla (1413-2013). Unia horodelskadzieje i pamiec, red. I. Kakolewski, P. Kondraciuk, M. Kopczynski, Warszawa-Zamosc 2013, s. 45-60.

Mazur K. Nieznana petycja szlachty wolynskiej do krola w dobie sejmu lubelskiego 1569r. // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип.2. Київ, 2003. С. 41-56.

Mazur K. Opozycja szlachecka przeciwko unii brzeskiej na Rusi koronnej w latach 1596 1620 (studium prozopograficzne). Praca magisterska. Warszawa, 1998.

Mazur K. W strone integracji z Korona. Sejmiki Wolynia i Ukrainy w latach 1569 — 1648. Warszawa, 2006.

Maczak A. Klientela. Nieformalne systemy wladzy w Polsce i w Europie XVI-XVIII w. Warszawa, 1994/

Maczak A. Nierowna przyjazn. Układy klientalne w perspektywie historycznej. Wrocław, 2003/

Czamanska I. Wisniowieccy. Monografia rodu. Poznan, 2007.

Opalinski E. Kultura polityczna szlachty polskiej watach 1587-1652. System parlamentarny a spoleczenstwo obywatelskie. Warszawa, 1995.

Pietkiewicz K. Wielkie Ksiestwo Litewskie pod rzadami Aleksandra Jagiellonczyka. Studia nad dziejami panstwa i spoteczenstwa na przetomie XV i XVI wieku. Poznan, 1995;

Polski Slownik Biograficzny. T. 34/4, zes. 143. Wrocław etc, 1993:

Kaniewska I. Sanguszko (Sanguszkowicz) Hrehory. S. 488-490

Klaczewski W. SanguszkoAdamAleksander . S.464-467;

Kumor B. Sanguszko Hieronim Wiadystaw. S. 482-484;

Machynia M. Sanguszko (Sanguszkowicz) Aleksander. S. 467-468;

Eiusdem. Sanguszko (Sanguszkowicz) Andrzej Michatowicz. S. 469-471;

Eiusdem. Sanguszko(Sanguszkowicz) Dymitr. S. 471-473;

Eiusdem.Sanguszko (Sanguszkowicz) Fiodor. S. 480-482;

Eiusdem. Sanguszko (Sanguszkowicz) Lew. S. 497;

Eiusdem. Sanguszko (Sanguszkowicz) Roman. S. 500-505;

Eiusdem: Sanguszko (Sanguszkowicz) Wasyl . S. 513-514;

Nagielski M. Sanguszko Samuel Szymon (Symeon, Semen). S. 510-513.

Rulikowski E. Kijów // Stownik Geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów stowianskich. (SGKP) Warszawa, 1880 -1909 . T. I — XVI.

Rulikowski E. Opis powiatu Kijowskiego. Kijów Warszawa, 1913.

Seredyka J. Kultura prawna magnatów litewskich w XVI i XVII wieku // Kultura polityczna w Polsce: przeszłość i teraźniejszość / Red. M. Kosman. Poznań, 1996. S. 211-221.

Sokolowski W. Politycy schyłku złotego wieku. Matopolscy przywódcy szlachty i parlamentarzyści w latach 1574-1605. Warszawa, 1997.

Topolska M. B. Społeczeństwo i kultura w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI-XVII wieku. Zielona Góra, 2003.

Urzednicy województwa kijowskiego i czernihowskiego XV-XVIII wieku. Spisy / Oprac. E. Janas i W. Klaczewski. Kórnik, 2002.

Wasilewski T. Pochodzenie i początki domu Czartoryskich // Litwa i jej sąsiedzi od XII do XX wieków. Studia ofiarowane Prof. Jerzemu Ochmańskiemu w 60 rocznicę urodzin / Red. G. Błaszczyk i A. Kijas. Poznań, 1994. S. 45-63.

Wasilewski T. Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. Poznań, 1999;

Widacki J. Książę Jarema. Kraków, 1997.

Wolff J. Książę litewsko-ruscy od końca XIV wieku. Warszawa, 1895.